

KS. STANISŁAW JANEK

OŚWIECENIOWA KULTURA NAUKOWA W KONTEKŚCIE FILOZOFICZNYM

Z DZIEJÓW KOMISJI EDUKACJI NARODOWEJ (CZ. 2)

Wskazuje się powszechnie, że system wychowawczo-dydaktyczny KEN urzeczywistniał eudajmonistyczno-utylistarystyczne i obywatelskie ideały oświecenia, przy podkreśleniu troski o kształtowanie ducha obywatelskiego, w formie rozumnego patriotyzmu skorelowanego z potrzebami nowoczesnego państwa, splatając integralnie wychowanie („edukacja”) z nauczaniem („instrukcja”)¹. Taka wizja szkoły dojrzewała stopniowo już od renesansowych ideałów Andrzeja Frycza Modrzewskiego², urzeczywistniano ją poważnie w reformowanym szkolnictwie wyznaniowym, co wyraża dobrze ideał tyleż Collegium Nobilium Stanisława Konarskiego, streszczony w tytule rozprawki *De viro honesto et de bono cive*³, co Akademii Rycerskiej, powołanej przez króla Stanisława Augusta Poniatowskiego⁴. Dopiero jednak

Ks. prof. dr hab. STANISŁAW JANEK – kierownik Katedry Historii Filozofii w Polsce w Instytucie Filozofii na Wydziale Filozofii KUL; adres do korespondencji: Al. Raławickie 14, 20-950 Lublin; e-mail: janecek@kul.lublin.pl

¹ Zob. Stanisław JANEK, „Komisja Edukacji Narodowej”, w: *Encyklopedia filozofii polskiej*, t. 1, red. Andrzej Maryniarczyk i in. (Lublin: Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu, 2011), 692–697; Kalina BARTNICKA, *Wychowanie patriotyczne w szkołach Komisji Edukacji Narodowej* (Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak”, 1998²); Kazimierz KORAB, *Powinności i zadania nauczycieli w okresie Komisji Edukacji Narodowej* (Poznań: Wydawnictwo ARKA, 2002).

² Zob. Władysław Maria GRABSKI, *Prekursorzy idei Komisji Edukacji Narodowej* (Warszawa: Wydawnictwo WSPTWP, 2000); Bogdan SUCHODOLSKI, *Komisja Edukacji Narodowej na tle roli oświaty w dziejowym rozwoju Polski* (Warszawa: Wiedza Powszechna, 1972).

³ Zob. Stanisław JANEK, „Ideały wychowawcze i dydaktyczne w szkolnictwie pijarskim a «oświecenie chrześcijańskie». Próba syntezy”, *Nasza Przyszłość* 49 (1994), 82: 115-161.

⁴ Mieczysława MITERZANKA, *Działalność pedagogiczna Adama ks. Czartoryskiego* (Warszawa: Naukowe Towarzystwo Pedagogiczne, 1931).

kasata zakonu jezuitów 2 lipca 1773 r. wymusiła na władzach Rzeczypospolitej działania organizacyjne i programowe, by wykorzystać infrastrukturę tego zakonu. Powołana 14 października 1773 r. przez sejm Komisja Edukacji Narodowej miała umożliwić ogólnonarodową reformę oświaty powiązaną ściśle z modernizacją zagrożonego w swym bycie państwa, powołano ją przeciw na sejmie zatwierdzającym pierwszy rozbiór kraju⁵. Pierwszy akt KEN, jakim był *Uniwersał*, odwołując się do „miłości dobra powszechnego” wręcz „zaklinał” obywateli, aby kierowali pod jej adresem „myśli swoje względem poprawy nauk”⁶, spotkał się z szerokim społecznym odzewem, Komisja otrzymała bowiem szereg formalnych projektów i memoriałów, nie mówiąc o podobnej aktywności na terenie sejmu, jak też w publicystyce⁷, zresztą w sposób charakterystyczny dla całej oświeconej Europy, jak np. dla francuskiej „rewolucji szkolnej”⁸.

⁵ KEN, jako państwowa instytucja oświatowa, nie była ministerstwem w dzisiejszym znaczeniu, a więc urzędem państwowym, ale raczej osobą prawną, a więc samodzielną, także w formie niezależności finansowej, odpowiedzialną przed parlamentem, który ją powołał; nadto pozostającą pod wpływowym protektorem króla jako władzy wykonawczej. Komisja była więc „instytucją radzącą” o rozbudowanym wymiarze projektowania, ale tylko z ograniczonymi możliwościami egzekucji tych programów. S. Salmonowicz – głos w dyskusji w ramach sesji na Uniwersytecie Jagiellońskim, opublikowany w: *W kręgu wielkiej reformy. Sesja naukowa w Uniwersytecie Jagiellońskim w dwusetną rocznicę powstania Komisji Edukacji Narodowej 24-26 października 1973*, red. Kamilla Mrozowska i Renata Dutkova (Kraków: PWN, 1977), 96-97. Por. Krzysztof GÓZDZ-ROSKOWSKI, „Pozycja Komisji Edukacji Narodowej względem sejmu w świetle ustawodawstwa (1773-1793)”, *Studia Prawno-Ekonomiczne* 55 (1997): 91-110. KEN była bowiem „instytucją republikańską pozostającą pod protekcją króla, niezależną od rządu, czyli Rady Nieustającej, opartą na własnym pojezuickim funduszu edukacyjnym, nieobjętym budżetem państwa, w sposób jedynie dyskretny kontrolowaną przez rząd”. W tym sensie była „ciałem suwerennym”, określony bowiem ustawą sejmową z 1783 r. „stan akademicki” stanowił samorządną korporację o charakterze republikańskim w formie tzw. zgromadzeń akademickich, będących rodzajem sejmików, oraz kierującą się własnym sądownictwem. Ambroise JOBERT, *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce 1773-1794. Jej dzieło wychowania obywatelskiego*, przeł. Mirosława Chamcówna (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1979), 96.

⁶ Cytuję za: *Ustawodawstwo szkolne za czasów Komisji Edukacji Narodowej. Rozporządzenia, ustawy pedagogiczne i organizacyjne (1773-1793)*, wyd. Józef Lewicki (Kraków: M. Arct 1925), 1-4.

⁷ Cenny wybór najistotniejszych projektów edukacyjnych zawiera tom *Pisma i projekty pedagogiczne doby edukacji narodowej*, wyd. Kamilla Mrozowska (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1973), obszerny Wstęp s. V-LXXVIII. Zob. też przedruk fragmentów z pamiętników, listów, dzieł politycznych, pedagogicznych i literackich, łącznie z poezją, oraz artykułów z prasy wieku XVIII w: *Droga do Komisji Edukacji Narodowej. Wybór materiałów literackich*, oprac. Alina Czerwińska (Warszawa: Nasza Księgarnia, 1973), 135-345.

⁸ Według Alexandre’a Cioranescu (*Bibliographie de la littérature française du XVIIIe siècle* (Paris: CNRS Editions, 1969)) między 1718 a 1799 r. ukazało się we Francji 49 rozpraw i traktatów o edukacji (oprócz licznych rękopisów nadesłanych do różnych władz). Zob. Hanna POHOSKA,

Analiza tych projektów, nade wszystko dokumentów programowych samej Komisji⁹ wskazuje, że choć miała ona stanowić system wychowawczo-dydaktyczny dla całego państwa i dla wszystkich stanów (z wyłączeniem szkolnictwa wojskowego, np. Szkoły Rycerskiej), to jednak z braku funduszy nie wyszła praktycznie poza młodzież szlachecką, co oddaje pierwotna nazwa KEN, podana przez *Uniwersał*: „Komisja nad edukacją młodzi narodowej szlacheckiej dozór mająca”. Ograniczenie to oddaje ówczesne realia społeczne Rzeczypospolitej, w której funkcjonowała szeroka klasa polityczna, jaką była szlachta, nieporównywalnie liczniejsza na tle innych państw europejskich (do 10% populacji). Stąd też można widzieć w KEN aspektywne urzeczywistnienie sformułowanego przez Johna Locke’a, ojca oświecenia, ideału wychowawczego ukierunkowanego na kształcenie gentlemana znającego jednak realia rolnictwa czy handlu¹⁰.

Na Kościół przerzucono natomiast troskę o szkolnictwo elementarne, mimo bowiem ambitnych planów nie powstawała ani jedna szkoła z fun-

„*Rewolucja szkolna*” we Francji 1762-1772 (Warszawa: Towarzystwo Naukowe Warszawskie, 1933); Marcel GRANDIÈRE, *L’Idéal pédagogique en France au dix-huitième siècle* (Oxford: Voltaire Foundation, 1998), 213–400.

⁹ Zasady programowe sformułowała KEN w kilku dokumentach, oprócz wydanego w roku 1774 *Przepisu Komisji Edukacji Narodowej na szkoły wojewódzkie* (cyt. za: *Ustawodawstwo szkolne za czasów KEN*, 24–41) i *Przepisu dla szkół parafialnych* (cyt. za: *Ustawodawstwo szkolne za czasów KEN*, 16–23) oraz opublikowanego w 1775 r. *Obwieszczenia Komisji względem księzek elementarnych* (cyt. za: *Ustawodawstwo szkolne za czasów KEN*, 84–93) i skorelowanych z nimi tabelarycznych porządków nauczania, całościowo normowały funkcjonowanie szkół *Ustawy KEN dla stanu akademickiego i na szkoły w krajach Rzeczypospolitej przepisane z 1783 r., zmodyfikowane w 1790 r.* (cyt. za: *Komisja Edukacji Narodowej (pisma Komisji i o Komisji). Wybór źródeł*, wyd. Stanisław Tync (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1954)). W zakresie podstawowych opracowań, obok przywoływanej wyżej pomnikowej monografii Ambroise’a Joberta, korzystającego z nieodstępnych współcześnie rękopiśmiennych materiałów źródłowych (por. Stanisław JANECZEK, „O historyczności historiografii. Kilka uwag do wizji KEN Ambroise Joberta”, w: *Universitati serviens. Księga pamiątkowa ku czci Księdza Profesora Stanisława Wilka SDB*, red. Jan Walkusz i Marzena Krupa (Lublin: Wydawnictwo KUL, 2014), 421–428), do dzisiaj najbardziej pogłębionym opracowaniem programu nauczania w szkołach KEN jest monografia Janiny Lubienieckiej *Towarzystwo do Ksiąg Elementarnych* (Warszawa: Nasza Księgarnia, 1960). Por. Czesław MAJOREK, *Książki szkolne Komisji Edukacji Narodowej* (Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, 1975).

¹⁰ Na temat zasad pedagogiki Johna Locke’a zawartych w *Some Thoughts Concerning Education* (London, 1693; w wyd. *The Works of John Locke*, London 1823³; repr. Aalen 1963, t. 9, s. 1–210; cyt jako: John LOCKE, *Mysli o wychowaniu*, przeł. Feliks Wnorowski (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1959) i stanowiących punkt odniesienia oświeceniowych projektów pedagogicznych zob. John W. YOLTON, *John Locke and Education* (New York: Random House, 1971); Nathan TARCOV, *Locke’s Education for Liberty* (Chicago: University of Chicago Press, 1984).

duszków KEN¹¹, która tylko w nielicznych przypadkach wsparła działania instytucji kościelnej, np. prezesa Komisji bpa Massalskiego¹², autora *Przepisu dla szkół parafialnych*¹³. Mimo to Komisja chciała określać treści wychowawczo-dydaktyczne tego szkolnictwa przez formułowanie uwag programowych i kontrolę ich urzeczywistnienia oraz ocenę przydatności nauczycieli¹⁴. Ogólnikowy *Przepis do szkół parafialnych*, w duchu optymizmu pedagogicznego ugruntowanego na oświeceniowym empiryzmie, obok wychowania rodzinnego doceni znaczenie szkoły publicznej, ustalając ambitnie, choć nierealistycznie, czas edukacji aż na 12 lat; winna się ona zaczynać w wieku 4 lub 5 lat, aby wychowankowie mając lat 17 lub 18, „mogli być już do usług Ojczyzny użytecznymi”. Nic więc dziwnego, że akcent padł na wychowanie fizyczne („uformowanie ludzi zdrowych, silnych i mężnych”) i skorelowane z nim kształtowanie umysłu i kultury moralnej, by „oświecić rozum i zaszcześcić cnotę”; co w obu przypadkach określane jako „edukacja moralna”. Była ona ugruntowana na wyróżnieniu porządku moralnego i fizycznego, charakterystycznych dla fizjokratyzmu, jako swoistej utylitarystycznie ukierunkowanej etyki potrzeb¹⁵. Stąd praktyczne wskazówki KEN

¹¹ Kamilla MROZOWSKA, *Funkcjonowanie systemu szkolnego KEN na terenie Korony w latach 1783-1793* (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1985), 6. Por. tamże, 267-274.

¹² Na temat szkolnictwa parafialnego panuje szereg nieporozumień wynikających z ograniczenia się badaczy szkolnictwa jedynie do danych KEN. Podejmowane współcześnie analizy dokumentów kościelnych pozwalają przewyższyć opinię o ilościowej mizerii tego szkolnictwa, za którą obwinia się Kościół. Z ujęć syntetycznych zob. np. Stanisław LITAK, „Szkoly parafialne w Polsce XVIII w. przed powstaniem Komisji Edukacji Narodowej”, *Roczniki Humanistyczne* 25 (1977), 2: 137-162; TENŻE, „Kilka uwag w sprawie szkolnictwa parafialnego w dobie Komisji Edukacji Narodowej”, w: *W kręgu wielkiej reformy*, 284-289; TENŻE, „Z działalności szkolnej Michała Jerzego Poniatowskiego na Mazowszu”, *Rozprawy z Dziejów Oświaty* 25 (1983): 15-36; Stanisław K. OLCZAK, *Szkolnictwo parafialne w Wielkopolsce w XVII i XVIII wieku (W świetle wizytacji kanonicznych)* (Lublin: TN KUL, 1978); Henryk BŁAŻKIEWICZ, „Szkolnictwo parafialne w diecezji przemyskiej w latach 1636-1757 w świetle wizytacji biskupich”, *Nasza Przyszłość* 46 (1976): 153-206; Józef KOWALIK, *Szkolnictwo parafialne w archidiecezji sandomierskiej od XVI do XVIII w.* (Lublin: Redakcja Wydawnictw KUL, 1983); Andrzej ZAPART, *Szkolnictwo parafialne w archidiecezji krakowskiej od XVI do XVIII w.* (Lublin: Redakcja Wydawnictw KUL, 1983); Tadeusz KASABUŁA, *Ignacy Massalski biskup wileński* (Lublin: Redakcja Wydawnictw KUL, 1998), 561-583.

¹³ *Przepis do szkół parafialnych*, 16-23.

¹⁴ Wydany w 1774 r. *Przepis dla rektorów szkół* przewidywał kontrolę szkół parafialnych – wobec przewidywanej hierarchizacji szkolnictwa – przez rektorów szkół średnich (cyt. za: *Ustawodawstwo szkolne*, 48-49). Faktycznie nauczyciele byli powoływani i zależni finansowo od parafii utrzymujących te szkoły, mimo że Komisja chciała ograniczyć te kompetencje jedynie do oceny moralności nauczycieli. *Przepis do szkół parafialnych*, cyt. za: *Ustawodawstwo szkolne*, 16-17.

¹⁵ Powstały w drugim półwieczu wieku XVIII francuski fizjokratyzm ześrodkowany był przede wszystkim na problematyce ekonomicznej, dla której dawał etyczną podbudowę, by za-

objęły przede wszystkim metodykę kształcenia rzeczywiście elementarnego, bo dotyczącego tylko nauki czytania, pisania i rachunków, choćby z dbałością o kształtowanie praktycznie zorientowanej kultury logicznej i metodologicznej (troska o język „prosty i jasny”, „porządek” i „walor pewny”) oraz o pogłębienie nauczanych treści wywodzących się z najbliższego środowiska dziecka („zmysłom podległych”)¹⁶.

1. MIĘDZY HUMANISTYKĄ A PRZYRODOZNAWSTWEM

KEN w odniesieniu do ogólnokształcącego szkolnictwa średniego z pozoru zrywała radykalnie z retoryczną szkołą tradycyjną, z językiem łacińskim w roli głównej, co podkreślał *Przepis Edukacji Narodowej na szkoły wojewódzkie*, pierwszy dokument programowy Komisji. Nowa szkoła miała się bowiem skupić na kształceniu użytecznym w aspekcie „rozumu i serca”, czyli umiejętności rzetelnego myślenia i odpowiedzialności obywatelskiej¹⁷. W tym aspekcie potraktowano kształcenie w zakresie nauk humanistycznych oraz matematycznych i przyrodniczych.

Analiza programu nauczania wskazuje jednak na jego integralność, porzucając od wspomnianego *Przepisu*, który choć buntowniczo ograniczał kształcenie językowe do czterech (z sześciu) pierwszych klas, zalecał jednak naukę gramatyki, logiki, retoryki i poetyki, dziedziczonych przez szkołę

pewnie polityczne warunki urzeczywistnienia reform gospodarczych. Zob. Edward LIPIŃSKI, *Historia powszechna myśli ekonomicznej do roku 1870* (Warszawa: PWN, 1981), 217–263; Marek BLASZKE, *Mabły. Między utopią a reformą* (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1985); *Fizjokratyzm wczoraj i dziś. Ekonomia, filozofia, polityka*, red. Joanna Rosicka (Kraków: Akademia Ekonomiczna w Krakowie, 1996); Kazimierz OPAŁEK, *Prawo natury u polskich fizjokratów* (Warszawa: Książka i Wiedza, 1953); Irena STASIEWICZ-JASIUKOWA, *Człowiek i obywatel w piśmiennictwie naukowym i podręcznikach polskiego Oświecenia* (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1979); Marek BLASZKE, *Obraz i naprawa Rzeczypospolitej w myśli społeczno-politycznej fizjokratyzmu Baudeau i Le Mercier de la Riviere* (Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN, 2000); Joanna ROSICKA, *Polskie spory o własność. Narodziny nowożytnej myśli ekonomicznej na ziemiach polskich (1765-1830)* (Kraków: Akademia Ekonomiczna w Krakowie, 1984).

¹⁶ Uwidacznia się w tym nie tylko duch empiryzmu, ale także kartezjańskiego racjonalizmu w zespoleniu dokonany przez François Quesnaya. Zob. Wojciech STARZYŃSKI, „Kartezjańskie motywy filozofii oczywistości. Analiza hasła «Evidence» Wielkiej Encyklopedii Francuskiej autorstwa François Quesnaya”, *Archiwum Historii Filozofii i Myśli Społecznej* 53 (2008): 65-92.

¹⁷ „Nie jest tedy szkolnych instrukcji końcem nauczyć dziecię obcego zniszczonych narodów języka, oziębłego wierszopistwa, fałszywej retoryki i tym podobnych rzeczy”. *Przepis Komisji Edukacji Narodowej na szkoły wojewódzkie*, 24–26.

tradycyjną za *studia humanitatis*¹⁸. Służyć ono miało nade wszystko kształtowaniu kultury języka, ale z sposób akcentowany przez tradycję kartezjańską, zespolonym bowiem z formowaniem kultury myślenia¹⁹, a więc dbając o kulturę formalną. Nauczanie retoryki poprzedzano elementami logiki, a dbając o język rodzimy (z jego gramatyką), kontynuowano naukę łaciny, stanowiącą dalej podstawowy punkt odniesienia w zakresie stylu literackiego²⁰. Tym niemniej działania Komisji spotkały się ze społecznym opo-

¹⁸ Zob. Juliusz DOMAŃSKI, „Czym były *studia humanitatis*? Leonarda Bruniego *De studiis et litteris* (1422-1425), *Odrodzenie i Reformacja w Polsce* 43 (1999): 7-28; August BUCK, „Die *Studia humanitatis* und ihre Methode”. *Bibliothèque d’Humanisme et Renaissance* 21 (1959): 273–290.

¹⁹ Zob. Stanisław JANEK, „Retoryka a logika w nowożytnej kulturze intelektualnej. Humanizm renesansowy i racjonalizm kartezjański”. W: *Poezja i egzystencja. Księga jubileuszowa ku czci Profesora Józefa F. Ferta*, red. Wojciech Kruszewski i Dariusz Pachocki (Lublin: Wydawnictwo KUL, 2015), 633–647; TENŻE, „Kultura języka a kultura logiczna w myśli Johna Locke’a”, *Roczniki Filozoficzne* 62 (2014), 2: 5–26.

²⁰ Według *Przepisu* już studium gramatyki ma być traktowane jako „pierwsza logika”, umożliwiająca „dobrze udzielać drugim myśli swoich” („mówić rozumnie, z związkiem myśli”), przy czym formalna sprawność myślenia wiąże się ze ścisłym powiązaniem języka z wiedzą realną, łącząc bowiem ściśle *res* z *verba* (czy *voces*), przez zalecenie wiązania znajomości słów polskich i łacińskich ze zrozumieniem ich znaczenia, a więc w istocie kontynuując zdrowe wymogi klasycznej retoryki, wymagającej od uniwersalistycznie wykształconego mówcy wiedzy materialnej, by mógł kompetentnie wypowiadać się „w jakiegokolwiek sprawie”, co jest zrozumiałe w systemie samorządowo-parlamentarnym Rzeczypospolitej szlacheckiej. Tłumaczy to podtrzymanie dydaktyki retoryki, za Charlesem Rollinem, a wbrew Locke’owi do której taką wagę przykładał Stanisław Konarski, czyniąc zeń narzędzie wychowania moralno-obywatelskiego (zob. Stanisław JANEK, „Logika a teoria poznania. Podręczniki logiki w Polsce w dobie reform oświeceniowych na tle europejskim”, *Archiwum Historii Filozofii i Myśli Społecznej* 41 (1996): 80–81). Dystans wobec tradycyjnej kultury językowej wyrażał się nie tylko w dbałości o gramatykę języka polskiego, ale także w zaleceniu podręczników gramatyki współczesnych autorów, np. prac A. Arnaulda i P. Nicole (*La grammaire générale et raisonnée*, Paris 1660), P. Restauta (*Principes généraux et raisonnés de la grammaire française par demandes et par réponses*, Paris 1730), N.-A. Pluche (*Exposition d’une méthode raisonnée pour apprendre la langue latine*, Paris 1722), F.-S. Du Marsais *Traité des troppes* (Paris 1730) czy A. Arnaulda i C. Lancelota (*La grammaire générale et raisonnée*, Paris 1660). *Przepis Komisji Edukacji Narodowej*, 31–35. Na temat nauczania przedmiotów językowych w szkołach KEN zob. syntetycznie: Janina LUBIENIECKA, *Towarzystwo do Ksiąg Elementarnych*, 105–142; Tadeusz MIZIA, *Szkoły średnie Komisji Edukacji Narodowej na terenie Korony* (Warszawa: Wydawnictwo UW, 1975), 114–158; MAJOREK, *Książki szkolne Komisji Edukacji Narodowej*, 72–87. Zob. szerzej: Irena STASIEWICZ-JASUKOWA, *Onufry Kopczyński – współpracownik Komisji Edukacji Narodowej. Studium o społecznej roli uczonoego w Polsce stanisławowskiej* (Warszawa: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1987); Roman MAGRYŚ, *Retoryka polska w dobie Oświecenia* (Rzeszów: Wydawnictwo WSP, 1998). W kontekście europejskim zob. Zofia FLORCZAK, *Europejskie źródła teorii językowych w Polsce na przełomie XVIII i XIX wieku. Studium z dziejów teorii języka i gramatyki* (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1978); Zbigniew KŁOCH, *Spory o język* (Warszawa: Instytut Badań Literackich, 1995).

rem, gdyż widziano w nich przejaw odchodzenia od szkoły językowej, zwłaszcza zaniedbywania nauki łaciny, co wymusiło przedłużenie nauki przedmiotów językowych do końca siedmioletniej z czasem edukacji²¹, choć nie zapobiegło obniżeniu znajomości tego języka²². Jeśli bowiem KEN podtrzymała bilingwistyczny model szkoły reformowanej w połowie wieku XVIII, to jednak dopiero teraz język polski miał być językiem pierwszym.

Równocześnie studium językowe miało służyć poszerzeniu wiedzy materialnej o świecie, jak w kulturze autorytetu, a więc kształtując kulturę naukową w sensie nowożytnym, a także formując kulturę moralną. Tłumaczy to podtrzymanie tak istotnych w szkole tradycyjnej lektur klasycznych praktycznie przez cały cykl nauczania, co dokumentują jeszcze *Ustawy*²³, w formie tzw. wypisów z autorów klasycznych, użytecznych nie tylko w pogłębianiu sprawności językowych, ale także dalej – co ciekawsze – w zakresie pogłębiania wiedzy materialnej i to nawet na gruncie przyrodoznawstwa²⁴.

²¹ Pod niewątpliwą presją otoczenia, przywiązanego do szkoły językowej, już od 1775 r. KEN nie tylko wyeksponowała (inną czcionką) w układzie tabelarycznym w trzech pierwszych klasach naukę języka łacińskiego, ale także przywróciła naukę retoryki i poetyki w ostatniej klasie szkoły ogólnokształcącej (kl. VII), co podtrzymał *Układ nauk* z 1777 r. oraz *Ustawy* (kl. VI jako ostatnia, gdyż kl. V była dwuletnia). Cyt za: *Ustawodawstwo szkolne*, 86, 126; *Komisja Edukacji Narodowej (pisma Komisji i o Komisji)*, 668.

²² Jeszcze w 1787 r. Komisja, po przeprowadzeniu egzaminu z przedmiotów językowych, nie była zadowolona z poziomu kandydatów na nauczycieli, stąd postulowała prowadzenie zajęć z „wymowy” po łacinie. Cyt za: Mirosława CHAMCÓWNA, *Uniwersytet Jagielloński w dobie Komisji Edukacji Narodowej*, t. 2 (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1959), 127.

²³ Cyt za: *Komisja Edukacji Narodowej (pisma Komisji i o Komisji)*, 668.

²⁴ Mimo bowiem, że *Ustawy* widzą użyteczność *Wypisów* z dzieł starożytnych przede wszystkim w pogłębianiu kultury językowej (analizy tekstów i przygotowywanie „kompozycji” – *Ustawy Komisji Edukacji Narodowej*, cyt za: *Komisja Edukacji Narodowej*, 672), to zakres poruszanej w nich problematyki wskazuje – wbrew krytykowanemu formalizmowi szkoły tradycyjnej, nastawionej rzekomo tylko na kształcenie poprawności językowej – na ich rolę także w zakresie pogłębienia wiedzy realnej, zwłaszcza przyrodoznawstwa i nauki moralnej z odniesieniami społeczno-politycznymi i ekonomicznymi. Paradoksalnie bowiem rola wypisów miała ujawnić się zwłaszcza w zakresie przyrodoznawstwa, ze względu na opóźnienia w wydaniu podręczników. Poczęły się one bowiem ukazywać dopiero po opublikowaniu większości pomocy do przedmiotów językowych, matematycznych i etycznych, począwszy od 1783 r., przy czym KEN do końca swego funkcjonowania, a więc przez ponad 20 lat, nie dorobiła się kompletu podręczników do szkół średnich. MAJOREK, *Książki szkolne Komisji Edukacji Narodowej*, 102–145). Nie udało się nawet przygotować kompletu wypisów przewidzianych do wszystkich klas, które miały obejmować w zakresie przedmiotów „realnych” – obok zawartej w trzech pierwszych tomach problematyki historii naturalnej oraz nauki moralnej i równie wychowawczo potraktowanej historii polityczno-społecznej (*Wypisy z autorów klasycznych do nauk w szkołach narodowych stosowane na kl. I-III*, Warszawa 1777-1780) – także zagadnienia z kręgu historii nauk, sztuk i rzemiosł, mineralogii, nauki o zachowaniu zdrowia i prawa (zob. MAJOREK, *Książki szkolne*

Tradycyjnie kształcenie językowe było połączone ze studium humanistycznym, choć paradoksalnie bez formalnego wyróżnienia przedmiotów z tego drugiego zakresu. Istotny był bowiem cel integralnie pojętej edukacji językowej w formie przekazu treści charakterystycznych dla humanistyki, ale w sensie głębszym od jej rozumienia charakterystycznego dla gimnazjum właściwego wiekowi XIX. Renesansowy kult kultury klasycznej, przesycony wymiarem parenetycznym, przekształcił się wówczas w erudycyjną humanistykę, operującą sprawnym warsztatem historyka, analizującego poszczególne detale tej kultury, „zastępując humanizm humanistyką”, albowiem „kształcąc faktycznie nie użytkowników antycznego dziedzictwa, lecz coraz lepszych znawców języków i realiów świata starożytnego”²⁵. Szkoła KEN na szczęście zachowała jednak moralny wymiar kształcenia humanistycznego, co uwidoczniło się we właściwej szkole tradycyjnej lekturze tekstów klasycznych, ukazujących właściwe wzory osobowe. Równocześnie, jak w laicyzującej się Europie, kształtowano kulturę moralną wychowanków przez tzw. naukę moralną, nawiązując do fizjokratyzmu jako zmodyfikowanej wersji racjonalistycznej szkoły prawa naturalnego. Fizjokratyzm operował bowiem argumentacją utylitarystyczną, w czym widziano sugestywny – zwłaszcza dla dzieci i młodzieży – motyw zachowań promoralnych, wychodząc od sfery psychologizycznie pojętych potrzeb. W tym kontekście w szkole pozostającej w służbie państwa i zarządzanej, przynajmniej w jakiejś mierze, przez państwo zespalano studium praktycznie pojętej etyki z nauczaniem elementów prawa, ekonomiki i polityki, w każdym przypadku ugruntowanych na prawie naturalnym, a nade wszystko z nauką religii, jak to wyraziście precyzuje *Przepis Komisji Edukacji Narodowej na szkoły wojewódzkie*²⁶. W tym szerokim kon-

Komisji Edukacji Narodowej, 156). W *Wypisach* obecne są elementy historii naturalnej zaczerpnięte z pism Lucjusza Columelli, poprawiane jednak i uzupełniane rzetelnie w przypisach, odpowiednio do nowożytnej wiedzy o przyrodzie, a także aktualizowane do świata polskiej fauny i flory, ukazując przy tym różnice między realiami starożytnymi a charakterystycznymi dla ówczesnej Rzeczypospolitej, a także kształtujące aktywną postawę gospodarczą i nowoczesne formy gospodarowania. Twórczość Columelli uchodziła także za jeden z wzorów poprawności językowej, dostarczającej właściwego słownictwa, czyli faktycznie rzetelnej wiedzy, co postulowały już zreformowane szkoły pijarskie. Stanisław KONARSKI, *Ustawy szkolne*, przeł. Wanda Germain (Kraków: M. Arct, 1925), 74).

²⁵ Juliusz DOMAŃSKI, *Użytkownicy i badacze dziedzictwa antycznego* (Lublin: TN KUL, 2007), 30.

²⁶ *Przepis Komisji Edukacji Narodowej na szkoły wojewódzkie*, 27-31. Zob. Stanisław JANEK, „Ideaty wychowawcze w szkołach Komisji Edukacji Narodowej – między «nauką moralną» a «nauką chrześcijańską»”, w: *Humanitas i christianitas w kulturze polskiej*, red. Mirosława Hanusiewicz-Lavallee (Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2009), 293–318. W dobie moralistycznie

tekście należy widzieć funkcję nauczania historii skorelowanej z geografią, uczących rozumienia procesów historycznych z wyakcentowaniem dziejów rodzimych i aktualnego kontekstu kulturowo-społecznego (retrospektywna metoda wykładu)²⁷, co uwidoczniło się już w szkołach zreformowanych w połowie XVIII wieku, wprowadzających te przedmioty do *curriculum* szkolnego²⁸.

Mimo akcentowanej równowagi między kształceniem humanistycznym a przyrodniczym nie można nie dostrzec zmieniającej się podstawowej opcji kształcenia²⁹. Osią nowej dydaktyki wydaje się być bowiem najpierw studium matematyki, uczonej przez cały okres szkolny, istotnej w duchu nowożytnym tyleż w aspekcie praktycznie pojętej kultury logicznej („wydoskonalenie rozumu ludzkiego” czy „wydoskonalenie czynności duszy”), co w aspekcie zastosowań praktycznych („wzgląd potrzeb i wygod życia”) ³⁰.

nastawionego oświecenia, zwłaszcza na Wyspach Brytyjskich czy w Niemczech, ujawniła się rola tzw. nauki moralnej. Jej teoretyczną podstawą jest wizja moralności wypracowana przez wpływową racjonalistyczną szkołę prawa naturalnego. Wyprowadzała ona wszelkie obowiązki człowieka z analizy abstrakcyjnie pojętej natury ludzkiej. Prawo naturalne jest podstawą nie tylko indywidualistycznie pojętej etyki, ale także ładu społecznego, politycznego i ekonomicznego. Nie wolno jednak zapominać, że w tej koncepcji twórcą ładu moralnego jest dalej Bóg, a wizja życia moralno-społecznego, mimo tendencji sekularyzacyjnych, nie przestaje czerpać żywotnych soków z kultury chrześcijańskiej, choćby i racjonalistyczna etyka obywatela się wprost bez Ewangelii. Zob. Richard BRUCH, *Ethik und Naturrecht im deutschen Katholizismus des 18. Jahrhunderts. Von Tugendethik zur Pflichtethik* (Tübingen: Francke, 1997), 24–54; *Grotius, Pufendorf and Modern Natural Law*, red. Knud Haakonssen (Aldershot: Ashgate, 1999).

²⁷ *Przepis Komisji Edukacji Narodowej na szkoły wojewódzkie*, 27–31. Zob. Andrzej Feliks GRABSKI, *Mysł historyczna polskiego Oświecenia* (Warszawa: PWN, 1976); Kazimierz BARTKIEWICZ, *Obraz dziejów ojczystych w świadomości historycznej w Polsce doby Oświecenia* (Poznań: PWN, 1979); Paweł KOMOROWSKI, *Historia powszechna w polskim piśmiennictwie naukowym czasów stanisławowskich i jej rola w edukacji narodowej* (Warszawa: IHNOi PAN, 1992).

²⁸ Zob. Kazimierz PUCHOWSKI, „Edukacja historyczno-geograficzna w kolegiach pijarskich i jezuickich w I Rzeczypospolitej”, w: *Wkład pijarów do nauki i kultury w Polsce XVII-XIX wieku*, red. Irena Stasiewicz-Jasiukowa (Warszawa: Wydawnictwo Zakonu Polskiej Prowincji Pijarów, 1993), 477–487. Por. TENŻE, *Edukacja historyczna w jezuickich kolegiach Rzeczypospolitej 1565-1773* (Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 1999).

²⁹ Zob. Janina Lubieniecka, zwracając uwagę na humanistyczny i przyrodniczy aspekt kształcenia sugeruje przewagę czasu przeznaczanego na te drugie nauki. LUBIENIECKA, *Towarzystwo do Ksiąg Elementarnych*, 63.

³⁰ *Przepis Komisji Edukacji Narodowej na szkoły wojewódzkie*, 27. Zob. Witold WIĘŚLAW, *Matematyka polska epoki Oświecenia* (Warszawa: Wydawnictwo Fraszka Edukacyjna, 2007), zwłaszcza 114–164. Także w kwestii interesujących dyskusji w Towarzystwie do Ksiąg Elementarnych zob. Zofia IWASZKIEWICZOWA, „Nauczanie arytmetyki w szkołach Komisji Edukacji Narodowej”, w: *Epoka wielkiej reformy. Studia i materiały do dziejów oświaty w Polsce XVIII wieku*, red. Stanisław Ćempicki, oprac. Stanisław Kot (Lwów: Książnica Polska, 1923), 27–63; LUBIENIECKA, *Towarzystwo do Ksiąg Elementarnych*, 145–154; Mirosław ROMANOWSKI, „Matematyka w szkołach wydziałowych i podwydziałowych na terenie Korony w dobie Komisji

Nade wszystko jednak osią tą jest trwające przez cały cykl szkolny przyrodoznawstwo, tyleż wykładane od pierwszej klasy przyrodoznawstwo opisowe, czyli historia naturalna, jako biologia i mineralogia, przechodząca w chemię, co uczona na starszych latach mechanika, fizyka ogólna i szczegółowa, a także astronomia. Nie można też nie zauważyć, że zwłaszcza w pierwszej wypowiedzi programowej, jaką był *Przepis Komisji Edukacji Narodowej na szkoły wojewódzkie*, nierealistycznie dominuje w wykładzie nauk biologicznych praksytyczny punkt widzenia, skoro miano zaczynać edukację od ogrodnictwa i rolnictwa, zapewne w duchu wspomnianego fizjokratyzmu, w rolnictwie upatrującego podstawę gospodarki. W zaleceniu tym uwidacznia się też duch utylitaryzmu w zakresie genezy nauki charakterystyczny dla d'Alemberta, który widział ją w ludzkich potrzebach, stąd za pierwsze i najważniejsze nauki uznawał rolnictwo i medycynę³¹.

Nietrudno zauważyć też istotne różnice w zakresie kształcenia przyrodniczego między szkołami KEN a gimnazjum w monarchii habsburskiej, gdzie był tylko jeden przedmiot przyrodniczy. W szkołach Rzeczypospolitej funkcjonowało ono w formie osobnych przedmiotów, tym bardziej że szkoły austriackie przesuwają kształcenie w zakresie przyrodoznawstwa matematycznego do kształcenia uniwersyteckiego. Ten wymiar dydaktyki, jak wskazywano w odniesieniu do twórczości Christian Wolffa, usamodzielniał się stopniowo z matematyki, stąd też w szkołach KEN mechanikę włączano początkowo do matematyki (matematyka stosowana), jak chciał *Przepis Komisji Edukacji Narodowej na szkoły wojewódzkie*, z czasem zaś dopiero do fizyki³².

Edukacji Narodowej”, *Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej*, ser. C, (1974), 19: 39-67; Czesław MAJOREK, „Nauczyciele szkół Komisji Edukacji Narodowej wobec podręczników do nauczania matematyki”, *Rocznik Naukowo-Dydaktyczny. Prace Historyczne* (1974), 7: 49-62; TENŻE, *Książki szkolne Komisji Edukacji Narodowej*, 102-123, 181-183, 303-314.

³¹ Klasyfikacja nauk d'Alemberta zespalała utylitaryzm z empiryzmem, choć uznawała, że w świetle utylitarystycznej genezy nauki, która zrodziła się z potrzeb życiowych, nauki pierwsze to typ wiedzy najbliższy związany z ludzką egzystencją, a więc – obok wiedzy mającej odniesienia światopoglądowe (etyczno-religijnej) – rolnictwo i medycyna. D'Alembert równie rygorystycznie preferował nauki oparte na doświadczeniu przed teoretycznymi. Jeśli jednak uzna się rolnictwo za naukę praktyczną, a świat gospodarstwa chłopskiego (z roślinami, zwierzętami) za bliższy doświadczeniu dziecka od uporządkowanej refleksji nad przyrodą, choćby i w formie historii naturalnej, to spełniony zostanie drugi wymóg metodyki d'Alemberta. J. le ROND D'ALEMBERT, „Discours préliminaire de l'Encyclopédie”, w: *Œuvres complètes de d'Alembert*, red. A. Belin, t. 1 (Paris 1821; repr. Genève: Slatkine, 1967), t. 1, 20-24; TENŻE, *Wstęp do „Encyklopedii”*, przeł. Julia Hartwig (Warszawa: PWN, 1954), 11-16. Por. Ignacy HALPERN (MYŚLIŃSKI), „Rzekoma i prawdziwa klasyfikacja wiedzy d'Alemberta” *Przegląd Filozoficzny* 21 (1918): 65-97.

³² Mimo że wszystkie akty programowe opublikowane po *Przepisie Edukacji Narodowej na szkoły wojewódzkie* wiążą mechanikę z fizyką, to dalej jednak *Plan instrukcji i edukacji*, dato-

2. NIECHĘĆ WOBEC FILOZOFII

Prawdziwa rewolucja w zakresie preferencji przyrodniczej osi kształcenia ogólnokształcącego dokonała się przez usunięcie kursu filozofii, i to nawet w wersji właściwej trzeciemu ćwierćwieczu XVIII wieku, gdy włączano weń nieproporcjonalnie osiągnięcia nowożytnego przyrodoznawstwa³³. W ramach szkolnictwa średniego z kursu filozofii pozostała bowiem jedynie logika i praksytycznie potraktowana etyka, jako nauka moralna³⁴. Zmiana ta wyrsała z ogólniejszej niechęci KEN wobec eksponowania teoretycznych wątków kształcenia, co uwidoczniło się już nie tylko w specyfice wspomnianej już nauki moralnej, ale także w dystansie wobec bardziej teoretycznej interpretacji przyrody, skoro przestrzegano przed „próżnymi i nieco zapomnianymi spekulacjami”, koncentrującymi się na uwikłanych w historię dyskusjach czy wręcz kłótniach odwołujących się do minionych autorytetów; miast opisu zjawisk przyrodniczych miały one na celu poszukiwanie przy-

wany po 1791 r., umieszcza zakres problematyki charakterystycznej dla mechaniki w programie „nauk matematycznych stosowanych”, których elementem ma być też astronomia, choć zaznacza, że mechanika w szkołach średnich wykładana jest jako część fizyki. *Ustawodawstwo szkolne*, 27, 43, 86–88, 126, 342–343; *Komisja Edukacji Narodowej*, 589–590, 671–672.

³³ Zob. Stanisław JANEK, „Przyrodoznawstwo w polskim szkolnictwie kościelnym okresu oświecenia”, *Roczniki Filozoficzne* 41 (1993), 3: 87–109; Zdzisław ŚMIERZCHAŁSKI, *Fizyka doświadczalna jako dziedzina filozofii w okresie oświecenia w Polsce na przykładzie dzieł Józefa Rogalińskiego (1728–1802)* (Kraków: Wydział Filozoficzny Towarzystwa Jezusowego, 1998). W odniesieniu do szkół KEN zob. LUBIENIECKA, *Towarzystwo do Ksiąg Elementarnych*, 145–187; MIZIA, *Szkoły średnie Komisji Edukacji Narodowej*, 158–170; MAJOREK, *Książki szkolne Komisji Edukacji Narodowej*, 123–145; Barbara BIEŃKOWSKA, „Nowożytna myśl naukowa w programach i podręcznikach Komisji Edukacji Narodowej. Nauki matematyczno-przyrodnicze”, w: *Nowożytna myśl naukowa w szkołach Komisji Edukacji Narodowej*, red. Irena Stasiewicz-Jasiukowa (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1976), 81–108. Por. Krzysztof Kluk, *Przyrodnik i pisarz rolniczy*, red. Józef Babicz, Wanda Grębecka, Stefan Ingot (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1976); Gabriel BRZEK, *Krzysztof Kluk* (Lublin: Wydawnictwo Lubelskie, 1977); Jan DĘBOWSKI, *Przyroda w programach Komisji Edukacji Narodowej i poglądach uczonych na Podlasiu w XVIII i XIX wieku* (Olsztyn: Wydawnictwo UW-M, 2000).

³⁴ Niestety nie ma gruntownego studium obejmującego całokształt dziejów problematyki filozoficznej w szkołach KEN. Wśród często okolicznościowych zarysów (Tadeusz KWIATKOWSKI, „Filozofia polska w szkołach Komisji Edukacji Narodowej”, *Studia Filozoficzne* (1973), 10 (95): 3–20; Bolesław PLEŚNIARSKI, „Nauki filozoficzne w szkołach Komisji Edukacji Narodowej”, *Acta Universitatis Nicolai Copernici. Nauki humanistyczno-społeczne. Pedagogika* (1974), 4 (65): 47–68) wyróżniają się omówienia dotycząca dwu dyscyplin filozoficznych postawionych w programie KEN, czyli logiki i etyki, zwłaszcza problematyki prawa naturalnego stanowiącego podstawowy element tzw. nauki moralnej. Zob. Stanisław TYNC, *Nauka moralna w szkołach Komisji Edukacji Narodowej* (Kraków: Książnica polska w Warszawie, 1922); Kazimierz OPAŁEK, *Prawo natury u polskich fizjokratów* (Warszawa: Książka i Wiedza, 1953).

czyn ostatecznych, co w istocie sprowadzało się do nieużytecznych praktyce życiowej „domysłów bałamutnych, ciekawości płochych”. W miejsce „próżnej około fizycznych rzeczy metafizyki” *Przepis* postuluje skoncentrowanie się na wiedzy, która przyniesie pożytek społeczny. Drogą doń zaś jest eklektyczne wykorzystanie – obok krytycznego i skrótowego („historycznego”) przedstawienia systemów przekazanych przez tradycję – osiągnięć współczesnych „filozofów”, a metodą analiza zestawiona z indukcją, odwołująca się („ile można”) do doświadczenia. Niechęć do teorii naukowej tłumaczy też ostrożność wobec interpretacji matematycznej, odbieranej zapewne jako próba ponownego ufilozoficzenia przyrodoznawstwa, gdyż największym zaufaniem Komisja obdarzy opisową „historię naturalną”. Wbrew więc dominujący w tradycyjnym szkolnictwie podejściu filozoficznemu, czyli teoretycznej interpretacji o charakterze wyjaśniającym i nastawionej na odkrycie wiedzy koniecznej, KEN formułuje skromny wymóg ufundowanego na empirii asystemowego opisu, którego pogłębiona i systemowa interpretacja odznaczać się będzie jedynie walorem prawdopodobieństwa, przyjmując bowiem to, co „najwięcej ma podobieństwa do prawdy”. Nietrudno jednak zauważyć, że jest to jednak eklektyczny ideał fizyki epoki *philosophia recentiorum*, *Przepis* bowiem zaleca korzystanie z dzieł popularnych w tym nurcie autorów, jak Pieter van Musschenbroek³⁵ i jezuita Jean-Antoine Nollet³⁶, w odniesieniu zaś do chemii francuskiego przekładu angielskiej pracy Petera Shawa³⁷ i podręcznika Pierre-Joseph Macquera³⁸. Można nawet skonstatować, że pijarskie *Ustawy szkolne* nieporównanie bardziej obficie zaprezentowały typową dla oświeceniowej szkoły europejskiej literaturę przedmiotu³⁹.

Dopiero w tym kontekście dystansu wobec teoretycznych wątków nawet na gruncie nowożytnego już przyrodoznawstwa – przynajmniej na poziomie deklaracji programowych – można zrozumieć niechęć KEN wobec metafizyki, wyrażoną w *Przepisie* dla szkół średnich. Ażeby nie drażnić opinii

³⁵ Pieter VAN MUSSCHENBROEK, *Institutiones physicae*, Lugduni Batavorum, 1748; TENZE, *Introductio ad philosophiam naturalem*, t. 1–2, Lugduni, 1762; TENZE, *Physicae experimentalis, et geometricae, magnitudinae terrae, cohaerentia corporum firorum disertationes; ut et ephemerides meteorologicae ultraiectinae*, Lugduni Batavorum, 1729.

³⁶ Jean-Antoine NOLLET, *Leçons de physique expérimentale*, t. 1–6, Paris, 1743–1764.

³⁷ Peter SHAW, *Leçons de chymie propres à perfectionner la physique, le commerce et les arts*, Paris, 1759.

³⁸ Pierre-Joseph MACQUER, *Elémens de chymie theorique*, Paris, 1749; TENZE, *Elémens de chymie-pratique*, t. 1–2, Paris, 1751.

³⁹ KONARSKI, *Ustawy szkolne*, 132–135.

publicznej, metafizyka bowiem podejmowała cennie społecznie wątki związane z teologią, zagwarantowano jej miejsce w programie nauczania („w drugiej klasie czwartego roku nauk”⁴⁰), ale równocześnie zalecono, by powstrzymać się od jej wykładu do czasu opublikowania przez KEN stosownego podręcznika⁴¹. Jeśli jednak Komisja nigdy go nie zamówiła, to faktycznie wyrugowała ją jako osobny przedmiot. Jak słusznie jednak pisał Étienne Gilson, „metafizyka zawsze ostatecznie grzebie swoich grabarzy”⁴². Nic dziwnego, że nawet w ujęciach Étienne Condillaca czy Jean le Rond d’Alemberta można dostrzec przejawy ogólnikowo pojętej argumentacji za istnieniem Boga, choćby postawa ta nie była nawet zgodna ze swoistym „gettem” nowożytnego empiryzmu⁴³.

A. METAFIZYKA POZNANIA

Od metafizyki Komisji nie udało się bowiem uciec. Co więcej, jakąś formę metafizyki postulowała Komisja nawet wprost. Dotyczy to sformułowanej przez Condillaca metafizyki poznania, różnej jednak od scholastycznej metafizyki bytu myślnego⁴⁴. Ta nowa metafizyka została jednak wkomponowana w nurt skrajnego empiryzmu (sensualizm), gdy chciano wyjaśnić samą możliwość poznania; miała wieńczyć psychologię poznania, skoro doświadczenie jest nie tylko źródłem treści poznawczych, jak chciał Locke, ale nawet władz poznawczych⁴⁵.

⁴⁰ Potwierdza to *Porządek i układ nauk w szkołach wojewódzkich*, cyt. za: *Ustawodawstwo szkolne*, 43.

⁴¹ „Lubo Komisja Edukacji sądzi za rzecz potrzebną pomieścić między innymi naukami metafizykę i daje jej miejsce w drugiej klasie czwartego roku nauk, atoli w radach o dawaniu nauk nie śmie podawać szczególne rady o metafizyce. Nauczyciele odłożą tę naukę do czasu, w który wyjdzie na nią elementarna książka”. *Przepis Komisji Edukacji Narodowej*, 36.

⁴² Étienne GILSON, *Jedność doświadczenia filozoficznego*, przeł. Zofia Wrzeszcz (Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax, 1968), 210.

⁴³ Zob. Stanisław JANECZEK, „Przejawy refleksji metafizycznej w filozofii Étienne’a Bennota de Condillaca (1715-1780)”, w: *Z dziejów filozoficznej refleksji nad człowiekiem. Księga pamiątkowa ku czci Profesora Jana Czerkawskiego (1939-2007)*, red. Piotr Gutowski i Przemysław Gut (Lublin: Wydawnictwo KUL, 2007), 257–274.

⁴⁴ Zob. Czesław WOJTKIEWICZ, „O przedmiocie logiki u Jana od św. Tomasza”, *Roczniki Filozoficzne* 9 (1962): 31–47; Romulad WASZKINEL, „Przedmiot i podmiot w poznaniu według Jana od św. Tomasza”, *Roczniki Filozoficzne* 24 (1976), 1: 17–48. Por. Elżbieta WOLICKA, *Byt i znak. Filozoficzne podstawy semiotyki Jana od św. Tomasza* (Lublin: Redakcja Wydawnictw KUL, 1982).

⁴⁵ „Nauka, która najwięcej przyczynia się do tego, by umysł uczynić jasnym, dokładnym i rozległym, która, co za tym idzie, winna przygotowywać do studiowania wszystkich innych, jest

Taką metafizykę zalecał także d'Alembert we wspomnianym wyżej haśle encyklopedycznym *Collège*, gdy ograniczał edukację logiczno-filozoficzną do „kilku linijek logiki”, w metafizyce przedstawiając zaś „zarys Locke'a”, czyli w istocie ukazaną przez niego specyfikę zasad funkcjonowania umysłu³⁵. Formułując wizję całościowo pojętej filozofii, wymieni trzy typy nauk najbardziej człowiekowi potrzebnych, za jakie uzna logikę, metafizykę i etykę, wzajemnie zresztą powiązane⁴⁶. Szczególnie dotyczy to logiki i metafizyki, która ma przedstawiać pochodzenie naszych idei („la generation de nos idées”), zwłaszcza że wszystkie pochodzą do wrażeń (*sensation*). Metafizyka winna nawet ograniczyć się tylko do tych zagadnień, albowiem prawie wszystkie inne pytania, które zwykła stawiać, są albo nierozwiązywalne albo nieistotne („insolubles ou frivoles”). Nic więc dziwnego, że tyle subtelnych kwestii od dawna poruszanych nie zostało rozstrzygniętych, stąd są one dla rozsądnych umysłów („bon esprit”) przedmiotem pogardy. Nowa metafizyka uniknie tych kłopotów, gdy potrafi pozostać we właściwych sobie granicach („justes bornes”) i będzie omawiała kwestie, które może osiągnąć, a tych jest niewiele⁴⁷. Właściwie pojęta metafizyka poznania, ugruntowana na asocjacionistycznie pojętej epistemologii, odpowiada Newtonowskiej nowej fizyce jako „fizyka eksperymentalna duszy”, do której d'Alembert miał dojść na drodze „wniknięcia w siebie... autokontemplacji”. Bada ona fakty o charakterze psychicznym, by odkryć najogólniejsze zasady jej funkcjonowania⁴⁸.

metafizyka”. Étienne CONDILLAC, *O pochodzeniu poznania ludzkiego*, przeł. Kazimierz Brończyk (Kraków: PAU, 1952), s. 3. Zob. Stanisław JANEK, *Logika czy epistemologia? Historyczno-filozoficzne uwarunkowania nowożytnej koncepcji logiki* (Lublin: Wydawnictwo KUL, 2003), 465–480.

³⁵ „Dans la philosophie, on bornerait la logique à quelques lignes; la métaphysique à un abrégé de Locke”. Jean LE ROND D'ALEMBERT, „Collège”, w: *Encyclopédie ou dictionnaire universel raisonné des sciences, des arts et des métiers, par une société de gens de lettres. Mis en ordre et publié par .. [Denis] Diderot et quant à la partie mathématique par... .. [Jean le Rond] D'Alembert*, t. 1–35 (Paris: Briasson, David, le Breton, Durand, 1751–1780; reprint Stuttgart: F. Frommann Verlag, 1966–1995; wydanie elektroniczne – Marsanne: Redon 1999, t. 3, 637). Por. Stanisław JANEK, „Z dziejów nowożytnej koncepcji logiki. J. le Rond d'Alembert”, w: *Filozofia XVII wieku - jej źródła i kontynuacje*, red. Horata Jakuszko i Leszek Kopciuch (Lublin: Lubelskie Towarzystwo Naukowe, 2009), 103–112.

⁴⁶ Jean LE ROND D'ALEMBERT, „Essai sur les éléments de philosophie”, w: *Œuvres complètes de d'Alembert*, t. 1, 234–235.

⁴⁷ Tamże, 180–181.

⁴⁸ TENZE, „Discours préliminaire de l'Encyclopédie”, w: *Œuvres complètes de d'Alembert*, t. 1, 70; TENZE, *Wstęp do Encyklopedii*, 87–88.

Wizję epistemologicznie zorientowanej nowej metafizyki KEN sformułowała pod adresem uczących logiki. *Przepis Komisji Edukacji Narodowej na szkoły wojewódzkie*, zachowując terminologię tradycyjnej metafizyki, której nie udało się uniknąć, nawet Condillacowi⁴⁹, zaleci analizę „sposobów działania duszy”⁵⁰, choćby tylko „krótko i jasno”, ograniczając się do podstawowej tezy, że „wszelkich obrazów myślnych początkiem są zmysły”⁵¹. Co więcej, w tym kontekście Komisja zaleci „zostawienie głębszej metafizyce rozstrząsanie kwestyj trudnych”⁵², czyli pośrednio wskaże co winno być przedmiotem metafizyki.

Nic dziwnego, że KEN zaleciła napisanie podręcznika logiki twórcy owej metafizyki poznania, którym był Condillac; tak się przejął jednak jej sensualistyczną wykładnią, że z logiki usunął logikę jako taką, pojmowaną przez wieki jako teoria rozumowań⁵³. KEN była jednak daleka od takiego radykalizmu, z jednej bowiem strony, gdy nie było książki elementarnej przedłożyła nad lekturę tekstów Locke’a i Condillaca właściwe podręczniki. stwierdzając: „Do logiki Komisja zaleca czytanie logiki p. Buffier, p. Clerc, Antonii Genuensis *Elementa Artis Logico-Criticae*, dzieła Loka i Condillac”⁵⁴.

⁴⁹ Gdy wyjdzie się poza poziom deklaracji epistemologicznych Condillaca, to radykalny sensualizm, także w zakresie genezy władz poznawczych, wydaje się zakładać tradycyjną tezę o pierwotnym (substancjalistycznie pojętym) charakterze podmiotu poznania wyposażonego we władze poznawcze. Mimo akcentowania receptywności poznania – jak to wykazuje klarownie Wanda Wojciechowska – Condillacowi nie udało się zarówno w *Essai sur l’origine des connaissances humaines*, jak w *Traité des sensations* uciec od założenia aktywności poznającego podmiotu, gdyż nawet percepcja jest już uwarunkowana podmiotowo. Zob. Wanda WOJCIECHOWSKA, „Sensualizm Condillaca”, w: *Szkice filozoficzne. Romanowi Ingardenowi w darze*, red. Zofia Żarnecka, Warszawa: PWN 1964, s. 185-207.

⁵⁰ *Przepis Komisji Edukacji Narodowej na szkoły wojewódzkie*, 33. Kategorii substancjalistycznych używała KEN, gdy określała wymogi względem podręcznika logiki, na którego konkurs ogłosiła: „Książka elementarna logiki: zamknij uwagę na władze i działaniu duszy”. *Obwieszczenie od Komisji Edukacji Narodowej względem napisania książek elementarnych do szkół wojewódzkich*, w: *Ustawodawstwo szkolne*, 88.

⁵¹ *Przepis Komisji Edukacji Narodowej na szkoły wojewódzkie*, 33.

⁵² Tamże; por. tamże, 36.

⁵³ Étienne B. CONDILLAC, *La Logique ou les premiers développements de l’art de penser*, Paris, 1780; toż jako: *Logika czyli pierwsze zasady sztuki myślenia, dzieło elementarne... na żądanie bywszej Komisji Edukacyjnej Narodowej dla szkół publicznych napisane i od niej aprobowane, a teraz z przydatkiem niektórych objaśnień i przypisów przez Jana Znoskę z francuskiego na polski język przełożone*, Wilno, 1802, 1819³; toż w wyd. współczesnym pod red. Tadeusza Kotarbińskiego, Warszawa: PWN, 1952. Por. Tadeusz KWIATKOWSKI, „Logika w programie szkół Komisji Edukacji Narodowej”, w: *Ze studiów nad Komisją Edukacji Narodowej i szkolnictwem na Lubelszczyźnie. Rozprawy i artykuły* (Lublin: Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, 1973), 167–223.

⁵⁴ *Przepis Komisji Edukacji Narodowej na szkoły wojewódzkie*, 34.

Obok ogólnikowej zachęty co do lektur pism Locke'a i Condillaca⁵⁵ Komisja zaleciła bowiem podręczniki jezuita Clauda Buffiera⁵⁶, Jeana Le Clerca⁵⁷ i Antonio Genovesiego⁵⁸.

Bez wątpienia w tym zestawie lektur Komisja kierowała się zaleceniem *Encyklopedii*, która miała dostarczyć podstawowej wizji układu nauk, co stwierdził na pierwszym posiedzeniu Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych jego przewodniczący Ignacy Potocki: „w klasyfikacji nauk do ksiąg elementarnych zaleca porządek umiejętności ludzkich przez Bacona ułożony, a w Encyklopedii z poprawami wydany”⁵⁹. Hasło *Logique*⁶⁰ odwołuje się zaś nieprzypadkowo do oceny sformułowanej przez reformatora szkół jezuickich

⁵⁵ Obok dwu podstawowych traktatów epistemologicznych (*Essai sur l'origine des connaissances humaines*, t. 1-2, Amsterdam, 1746; toż jako *O pochodzeniu poznania ludzkiego*, przekł. Kazimierz Brończyk) i *Traité des sensations* (Paris, 1754; toż jako *Traktat o wrażeniach zmysłowych*, przeł. Antoni Lange, Warszawa 1887; *Traktat o wrażeniach*, przeł. Wanda Wojciechowska, Warszawa: PWN 1958), Condillac opublikował w ramach *Cours d'études pour l'instruction du prince de Parme* (t. I-XVI. Parma [właśc. Paris], 1775) jako tom 3 *Art de raisonner*, a jako tom 4 *Art de penser*. W zakresie dzieł Condillaca korzystam z wydania *Œuvres philosophiques de Condillac*, red. Georges Le Roy, t. 1-3 (Paris: Presses universitaires de France, 1947–1951). Zob. JANEK, *Logika czy epistemologia?*, 493–494.

⁵⁶ Wyłożenie nauk dla szkół nowodworskich krakowskich podług przepisu Prześwietnej Komisji nad Edukacją narodową w tabeli (na szkoły wojewódzkie) ułożonego, Kraków 1777; cyt za: *Książka pamiątkowa ku uczczeniu trzechsetniej rocznicy założenia Gimnazjum Św. Anny w Krakowie* (Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1888), 81–93.

⁵⁷ C. Buffier jest m.in. autorem podręcznika logiki *Les principes du raisonnement exposés en deux logiques nouvelles avec des remarques sur les Logiques qui ont eu le plus de réputation de notre temps* (Paris 1714); cyt. za: TENZE, „Traité des premières vérités de conséquence, ou les principes du raisonnement”, w: *Cours de sciences sur des principes nouveaux et simples, pour former la langue, l'esprit et le coeur dans l'usage ordinaire de la vie* (Paris, 1732; repr. Genève, 1971), 745–892. Zob. Stanisław JANEK, „Z dziejów dydaktyki logiki w szkołach KEN. Claude Buffier SJ”, *Roczniki Filozoficzne* 56 (2008), 2: 83–99.

⁵⁸ *Logica sive ars ratiocinandi. Logica, Ontologia, Pneumatologia*, t. 1-2, Amstelodami, 1692; w 1715 r. ukazało się w Londynie już 5 wydanie (jednotomowe). Zob. Stanisław JANEK, „Z dziejów nowożytnej koncepcji logiki. Propagatorzy poglądów J. Locke'a”, *Kwartalnik Filozoficzny* (2008), 4: 102–105.

⁵⁹ *Elementorum artis logico-criticae libri V*, Venetia, 1745. Dzieło to miało szereg wydań, gdyż w 1776 r. ukazała się już dziesiąta edycja w Wenecji; opublikowano go także w Niemczech (Coloniae Agrippinae, 1753) i przez pijarów w Warszawie (1771); skrótem tej pozycji, bardziej dostosowanym do dydaktyki, są *Institutiones logicae in usum tironum scriptae* (Neapoli, 1752) oraz *La Logica per gli giovanetti* (Bassano, 1766). Zob. JANEK, „Z dziejów nowożytnej koncepcji logiki. Propagatorzy poglądów J. Locke'a”, 106–110.

⁶⁰ *Protokoły posiedzeń Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych*, wyd. Teodor Wierzbowski, 1908, 3.

⁶¹ W: *Encyclopédie ou dictionnaire universel raisonné des sciences, des arts et des métiers*, t. 9, 637–641.

we Francji, Claude Buffiera, zalecanego pierwszorzędnie przez Komisję, autora „une excellente logique”⁶¹. Choć *Encyklopedia* krytykuje tradycyjną logikę, a ceni ujęcia Locke’a, a zwłaszcza Condillaca, który opisowe analizy Locke’a na temat natury umysłu ludzkiego uzupełnił o wskazanie zasad wyjaśniających jego funkcjonowanie, tym samym ukazując sposoby osiągnięcia wszelkiej dostępnej nam wiedzy, to z ujęć o charakterze podręcznikowym najwyżej ceni podręcznik logiki Jean Le Clerca (Clericus)⁶², także zalecany przez Komisję, oraz ostrożniej Jean-Pierre de Crousaza⁶³ i Christiana Wolffa⁶⁴. Z ujęć wskazanych przez Komisję hasło encyklopedyczne nie wymienia jedynie podręcznika Antonio Genovesiego, był on jednak znany już oświeceniowemu polskiemu szkolnictwu pijarskiemu, które dokonało przedruku tego dzieła, godzącego scholastykę (mimo jej gwałtownej krytyki) z epistemologicznymi osiągnięciami nowożytności⁶⁵.

Uwzględniając ten eklektyzm *Encyklopedii*, która zalecała ujęcia z kręgu *philosophia recentiorum*, nie dziwi, że KEN nie opublikowała ujęcia Condillaca w języku polskim⁶⁶. Choć uchodził on za właściwy podręcznik⁶⁷, to

⁶¹ Według autora hasła *Logika* Buffier miał pisać w sposób gruntowny o kwestiach nawet najbardziej abstrakcyjnych w sposób łatwy, a wręcz zabawny. W: *Encyclopédie ou dictionnaire universel raisonné des sciences, des arts et des métiers*, t. 9, 639.

⁶² Zob. przyp. 57.

⁶³ *Système de Reflexion qui peuvent contribuer à la netteté et à l’étendue de nos connaissances, ou Nouvel Essai de Logique*, Amsterdam, 1712, toż jako: *La logique, ou systeme de réflexions, qui peuvent contribuer à la netteté et à l’étendue de nos connaissances reflexions*, t. 1–3, Amsterdam, 1720; *Logicae systema*, t. 1–2, Genevae, 1724; przekład angielski dokonany przez Johna Henleya: *A New Treatise of the Art of Thinking; or, a Compleat System of Reflections, Concerning th Conduct and Improvement of the Mind*, t. 1–2, London, 1724; *Observations critiques sur l’abregé de la logique de Mr. Wolff*, Genève 1744; *Examen du pyrrhonisme ancien und moderne*, Den Haag, 1733. Zob. Wilhelm RISSE, *Die Logik der Neuzeit*, t. 2: 1640–1780 (Stuttgart: Frommann, 1970), 546–549; Wilbur Samuel HOWELL, *Eighteenth-Century British Logic and Rhetoric* (Princeton: Princeton University Press, 1971), 304–331.

⁶⁴ *Philosophia rationalis sive logica, methodo scientifica pertractatum ad usum scientiarum atque vitae aptata*, Francofurti 1728 (edycja z 1740 r. dokonana przez J. École’a – Hildesheim 1984; wstęp do tego dzieła, sygnalizowany przez *Encyklopedię*, ważny w zakresie reguł metodologii, ukazał się także w niemieckim tłumaczeniu dokonany przez Güntera Gawlicka – *Discursus praeliminaris de philosophia in genere. Discursus praeliminaris de philosophia in genere. Einleitende Abhandlung über Philosophie im allgemeinen* (Stuttgart: Frommann-Holzboo, 1996). Zob. JANECZEK, *Logika czy epistemologia?*, 306–322.

⁶⁵ Zob. przypis 58.

⁶⁶ Podręcznik logiki Condillaca nie został opublikowany, mimo że KEN dysponowała jego tłumaczeniem autorstwa tak prominentnego jej działacza, jakim był Ignacy Potocki. Zob. Tadeusz KOTARBIŃSKI, „Wstęp”, w: E.B. DE CONDILLAC, *Logika czyli pierwsze zasady sztuki myślenia*, s. XVII–XIX.

przecież nie zrezygnowano nigdy z wykorzystania innych ujęć mieszczących się w tradycji *philosophia recentiorum*. Nauczyciele korzystający z tych podręczników na lekcjach logiki wykładali nawet elementy tradycyjnej metafizyki, co z czasem było jednak coraz rzadsze⁶⁸.

O intencjach KEN w zakresie nauczania logiki świadczy też praktyka dydaktyczna Jana Śniadeckiego, wykładowcy zreformowanych Szkół Nowodworskich w Krakowie, późniejszego sekretarza Szkoły Głównej Koronnej. Choć wedle raportu z roku szkolnego 1777/1778 krytycznie ocenia on tradycyjną logikę, to przecież realizowany program ma charakter wyraźnie eklektyczny⁶⁹. Przesądza o tym także zestaw podręczników, z których Śniadecki „dyktował” podczas swych zajęć, należących do nurtu *philosophia recentiorum*. Ich autorami byli często nauczyciele szkół wyznaniowych zreformowanych już w połowie wieku XVIII: wspomniany Antonio Genovesi⁷⁰, jezuita Paul Mako de Kerck-Gede i Karl Scherffer⁷¹ oraz pijarzy Anton Dalham⁷² i Kazimierz Narbutt⁷³. Nie dziwi więc kompromisowy eklektyzm

⁶⁷ Franciszek Szopowicz, wychowanek zreformowanej w nowym duchu krakowskiej Szkoły Głównej Koronnej, w sprawozdaniu ze swej działalności w zakresie nauczania logiki w Wydziałowej Szkole Warszawskiej stwierdzi: „nauka ta dawana była stosownie do dzieła elementarnego”. Podobne świadectwa zob. *Komisja Edukacji Narodowej i jej szkoły w Koronie 1773-1794*, wyd. Teodor Wierzbowski (Warszawa: Kasa im. J. Mianowskiego, 1901-1915), z. 1, 43-44; z. 2, 20; z. 3, 141; z. 4, 122; z. 5, 71; z. 8, 95; z. 29, 21.

⁶⁸ Zob. np. dokumentację przywoływaną przez Tadeusza Kwiatkowskiego dotyczącą funkcjonowania szkoły lubelskiej, w której od 1780 r. dokonały się istotne zmiany, gdy zaczęli w niej wykładać nauczyciele przygotowani w Krakowie. W miejsce wcześniejszego wykładu, obejmującego logikę z metafizyką, uczyli co prawda tylko logiki, ale za to realizowali program bogatszy od wskazanego w *Przepisie*, łącząc logikę formalną z epistemologią. KWIATKOWSKI, *Logika w programie szkół Komisji Edukacji Narodowej*, 212-214. Por. Zygmunt KUKULSKI, *Pierwsi nauczyciele świeccy w Wydziałowej Szkole Lubelskiej w dobie Komisji Edukacji Narodowej* (Lublin: Księgarnia Św. Wojciecha, 1939).

⁶⁹ *Szkoły wojewódzkie krakowskie. Raport półroczny do prześwietnej Komisji Edukacji Narodowej o naukach klasy VI, 28 lutego roku 1778*. Cyt za: Jan ŚNIADECKI, *Pisma pedagogiczne*, wyd. Jan Hulewicz (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1961), 35-41; *Szkoły wojewódzkie krakowskie. Raport półroczny do prześwietnej Komisji Edukacji Narodowej o naukach klasy VI od dnia 1 marca do dnia 25 lipca roku 1778*. Cyt za: ŚNIADECKI, *Pisma pedagogiczne*, 49-51.

⁷⁰ JANEK, „Z dziejów nowożytnej koncepcji logiki”, 106-110.

⁷¹ TENŻE, „Źródła logiki Jana Śniadeckiego. Podręczniki P. Mako i K. Scherffera”, *Ruch Filozoficzny* 65 (2008), 3: 485-498.

⁷² TENŻE, „Źródła logiki Jana Śniadeckiego. Podręczniki F. Dalhama i I. Watta”, w: *Gaudium in litteris. Księga pamiątkowa ku czci Księdza Arcybiskupa Stanisława Wielgusa* (Lublin: Wydawnictwo KUL, 2009), 613-621.

⁷³ TENŻE, „Narbutt Daniel, Kazimierz”, w: *Powszechna encyklopedia filozofii*, t. 7, red. Andrzej Maryniarczyk (Lublin: Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu, 2006), 497-500. Zob.

Śniadeckiego w godzeniu logiki scholastycznej z epistemologią nowożytną, nie unikający – wbrew opinii badaczy – skrótowego wykładu sylogistyki, co dokumentuje rękopiśmienny zapis jego zajęć, odnaleziony przez Kalinę Bartnicką⁷⁴.

B. METAFIZYKA JAKO FUNDAMENT KAŻDEJ NAUKI

Obok epistemologicznie pojętej metafizyki poznania oświecenie sformułowało i inną wizję metafizyki, także autorstwa sekretarza *Encyklopedii*. Choć d'Alembertowi przypisuje się prepozytywizm⁷⁵, to przecież nie można nie zauważyć, że wręcz z predylekcją posługuje się on terminem „metafizyka” w teorii nauki. Określając podstawowe zadania filozofii, stwierdzał, że „zawiera [ona – S.J.] zasady fundamentalne wszystkich rodzajów ludzkiego poznania”⁷⁶. Obejmuje więc nie tylko kategorie tradycyjnej ontologii czy pneumatologii⁷⁷, ale także pryncypia poszczególnych nauk pojętych w sensie nowożytnym, albowiem „nie ma nauki, która nie miałaby swojej metafizyki”. Tak pojętą metafizykę stanowią najbardziej podstawowe tezy

szerzej Olgierd NARBUTT, *O pierwszym polskim podręczniku logiki. Z rozważań nad filozofią Oświecenia* (Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1958).

⁷⁴ *Triplex cogitandi ratio cum methodo ab erroribus vindicata, logico-criticis regulis instructa, exemplis lectissimis adumbrata amoeniorum iuxta litterarum, atque civilis societatis usibus accommodata, quam M. Joannes Baptista Vladislaus Śniadecki Philosophiae Doctor, matheseos atque in scholis palatinis Cracoviensibus logicae Professor iuvenibus suis tenendam Anno Aerae Vulgaris MDCCLXXVII proposuit*, Centralna Narodowa Biblioteka Ukraińskiej Akademii Nauk w Kijowie, rkps I 6318. Sylogistyce poświęca Śniadecki ponad 5 stron, gdy cały rękopis obejmuje 144 strony, z czego problematyka rozumowania i sposobów argumentacji ujęta jest na 13 stronach (s. 72-77). Swoista „wierność” wobec sylogistyki uwidacznia się także w jego dojrzałym dziele z zakresu epistemologii, czyli w *Filozofii umysłu ludzkiego* (wyd. w ramach: *Pisma Rozmaite*, Wilno 1822), gdzie w rozbudowanej nocie powtórzy w istocie swe krytyczne uwagi o sylogistyce, ale poinformuje na kilku stronach o jej naturze. Cyt. za: Jan ŚNIADECKI, *Pisma filozoficzne*, red. Danuta Petsch, t. 2 (Warszawa: PWN, 1958), 427-432.

⁷⁵ Zob. Stanisław JANECZEK, „Z dziejów kultury naukowej – koncepcja nauki Jeana Le Rond d'Alemberta”, *Roczniki Kulturoznawcze* 4 (2013), nr 1: 59-92; TENZE, „Prepozytywizm filozofii Jean le Rond d'Alemberta?”, *Zeszyty Naukowe KUL* 55 (2012), 2: 3-24.

⁷⁶ „La philosophie n'est autre chose que d'application de la raison aux différents objets sur lesquels elle peut s'exercer. Des éléments de philosophie doivent donc contenir les principes fondamentaux de toutes les connaissances humaines”. Jean LE ROND D'ALEMBERT, „Essai sur les éléments de philosophie”, w: *Œuvres complètes de d'Alembert*, t. 1, 126. W „Zakończeniu” stwierdzi zaś: „Nous avons tracé en général la méthode qu'on doit suivre dans l'étude des principales parties de la philosophie”. Tamże, 346.

⁷⁷ Jean LE ROND D'ALEMBERT, „Discours préliminaire de l'Encyclopédie”, w: *Œuvres complètes de d'Alembert*, t. 1, 49; TENZE, *Wstęp do Encyklopedii*, 55-56.

(*principes*) każdej z nauk⁷⁸. Co więcej, ujawnienie tych zasad jest podstawowym zadaniem nauki, nawet najważniejszym, albowiem „ważniejsze jest oświetlenie wejścia każdej nauki od powiększania jej budowli”⁷⁹.

Taką formę metafizyki można znaleźć także w przepisach KEN, np. w *Obwieszczeniu* zawierającym uwagi dotyczące przygotowania podręczników zamawianych przez Komisję. Wymagała ona, by obok właściwych podręczników sformułować uwagi przeznaczone dla nauczycieli poszczególnych przedmiotów dotyczące nie tylko technik nauczania poszczególnych przedmiotów, ale też „zamykające prawdziwe fundamentalne początki tejże [każdej – S.J.] nauki; gdyż każda ma swoją metafizykę”⁸⁰. Nie dziwi więc, że w odniesieniu do nauczania mechaniki *Przepis* dla szkół średnich zaleca studiowanie dzieł d’Alemberta. Równocześnie jednak, podobnie jak to wskazano w przypadku logiki, są to ujęcia podręcznikowe, których autorami były nie tylko postacie cenione najwyżej przez współczesną historię nauki, ale także napisane przez różnych *minores*, popularne w ówczesnej szkole europejskiej, przedstawiające całokształt problematyki należącej do poszczególnych dysplin ze szkolnego *curriculum*⁸¹. Należą one do ruchu określanego jako *philosophia recentiorum*, a ceniła je również *Encyklopedia*, jak wskazano wyżej, tyleż formułująca uwagi projektujące wobec ówczesnej nauki, co rejestrująca ówczesną kulturę naukową. W odniesieniu do nauczania fizyki KEN zalecała dzieła Pietera van Musschenbroeka⁸², profesora fizyki na uniwersytetach niemieckich i holenderskich, członka Royal Society, autora szeregu podręcznikowych opracowań wydawanych w różnych krajach Europy z zakresu fizyki eksperymentalnej, zwłaszcza dotyczących zjawiska magnetyzmu, i jezuita Jean-Antoine Nolleta⁸³, pierwszego profesora fizyki

⁷⁸ J. LE ROND D’ALEMBERT, „Essai sur les éléments de philosophie”, w: *Œuvres complètes de d’Alembert*, t. 1, 391.

⁷⁹ Tamże s. 273.

⁸⁰ *Obwieszczenie od Komisji Edukacji Narodowej względem napisania książek elementarnych dla szkół wojewódzkich*. Cyt za: *Ustawodawstwo szkolne*, 90.

⁸¹ *Przepis Komisji Edukacji Narodowej na szkoły wojewódzkie*, 27.

⁸² Pieter VAN MUSSCHENBROEK, *Institutiones physicae*, Lugduni Batavorum, 1748; *Introductio ad philosophiam naturalem*, t. 1-2, Lugduni, 1762; *Physicae experimentalis, et geometricae, magnitudinae terrae, cohaerentia corporum firmorum disserationes; ut et ephemerides meteorologicae ultraiectinae*, Lugduni Batavorum, 1729; *Dissertatio experimentalis de magnete*, Vienna 1754. Ze *Wstępu do filozofii naturalnej* Musschenbroeka korzystał także profesor fizyki Akademii Wileńskiej J. Mickiewicz, *Układ lekcji w Akademii Wileńskiej na r. 1782*, Wilno, 1781. Irena SZYBIAK, *Szkolnictwo Komisji Edukacji Narodowej w Wielkim Księstwie Litewskim* (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1973), 56–57.

⁸³ Jean-Antoine NOLLET, *Leçons de physique expérimentale*, t. 1-6, Paris 1764 (tom pierwszy ukazał się w 1743 r., a kolejne do 1764 r., przy czym tom pierwszy został opublikowany wów-

eksperymentalnej na Uniwersytecie w Paryżu, członka Akademii Francuskiej, cenionych przez *Encyklopedię*⁸⁴. W kwestii nauczania mineralogii zespolonej z chemią *Przepis* zalecał dzieła królewskiego lekarza, tłumacza i autora z zakresu fizyki i chemii Petera Shawa⁸⁵ i paryskiego lekarza Pierre-Josepha Macquera⁸⁶. Nie inaczej w odniesieniu do historii naturalnej, gdy *Przepis* zalecał reprezentatywne ujęcia w perspektywie współczesnych standardów historii nauki, jak prace Georges-Louis Leclerc de Buffona⁸⁷, ale także popularnych podówczas *minores*, jak Noël-Antoine de Pluche⁸⁸, którego *Encyklopedia* zalecała w kosmologii⁸⁹, czy Jacques-Christophe Valmont

czas już po raz szósty). Według ujęcia Nolleta opracował pierwszy wydany po polsku podręcznik do empirycznej fizyki pijar Samuel Chróścikowski (*Fizyka doświadczeniami potwierdzona*, Warszawa, 1764).

⁸⁴ Jean-Baptiste de La Chapelle, sygnowany jako „E”, francuski ksiądz i matematyk, członek Royal Society, uzupełniając hasło napisane przez d’Alemberta, informował o ujęciach z zakresu matematyki i fizyki w odniesieniu do problematyki poruszanej w haśle *Elemens des sciences (Philosophie)*: „Les meilleurs élémens de Physique sont l’essai de Physique de Musschenbroeck, les élémens de s’Gravesande, les leçons de Physique de M. l’abbé Nollet, & plusieurs autres”, *Encyclopédie ou dictionnaire universel raisonné des sciences, des arts et des métiers*, t. 5, 497.

⁸⁵ Peter SHAW, *Leçons de Chymie. Propres à perfectionner la physique, le commerce et les arts*, przekład z angielskiego Marie Genèvieve Charlotte Darlus Thiroux d’Arconville, Paris, 1759. Jest to przekład *Chemical lectures publicly read at London, in the years 1731, and 1732, and at Scarborough, in 1733, for the improvement of arts, trades, and natural philosophy* (London, 1755²).

⁸⁶ Zalecane przez *Przepis* „Leçons de Chymie Théorique et Pratique” to zapewne *Éléments de chymie-théorique* (Paris, 1749) i *Éléments de chymie-pratique, contenant la description des opérations fondamentales de la chymie, avec des explications & des remarques sur chaque opération* (t. 1-2, Paris, 1751; toż jako *Elements of the Theory and Practice of chymistry*, przeł. Andrew Reid, Edinburgh, 1768). Macquer był najbardziej znany jako autor piętnastej encyklopedii chemii, tłumaczonej na wiele języków *Dictionnaire portatif des arts et métiers (contenant en abrégé l’histoire, la description et la police des arts et métiers, des fabriques et manufactures de France et des pays étrangers* (t. 1-2, Paris, 1766).

⁸⁷ Georges-Louis Leclerc de Buffon, *Histoire naturelle*, t. 1-44, Paris, 1749-1804.

⁸⁸ Pluche był bardzo popularnym autorem ze względu na publikację dziewięciotomowego dzieła *Le spectacle de la nature, ou Entretiens sur les particularités de l’histoire naturelle, qui ont paru les plus propres à rendre les jeunes-gens curieux, & à leur former l’esprit*, t. 1-9, Paris, 1732-1752². Przełożone aż na dziewięć języków zespala apologetycznie najnowszą fizykę Newtona z biblijną wizją kosmologii. Pluche oponuje przeciwko „romans philosophiques”, a tym bardziej przeciw wizjom poetycko-religijnym, w to miejsce postuluje zespolenie wykładu historii naturalnej i eksperymentalnej fizyki.

⁸⁹ *Histoire du ciel où l’on recherche l’origine de l’idolâtrie et les méprises de la philosophie sur la formation et sur les influences des corps célestes*, t. 1-2, Paris, 1711-1740². Ceni Pluche anonimowy autor hasła *Philosophie*, krytykując obsesję ducha systemów: „L’esprit systématique ne nuit pas moins au progrès de la vérité : par esprit systématique, je n’entends pas celui qui lie les vérités entre elles, pour former des démonstrations, ce qui n’est autre chose que le véritable esprit philosophique, mais je désigne celui qui bâtit des plans, & forme des systèmes de l’univers,

de Bomare⁹⁰. Nie można jednak nie zauważyć, że bogatszy zestaw lektur prezentujących współczesną sobie literaturę przedmiotu zalecały już pijarskie *Ustawy szkolne*⁹¹.

2. ELEMENTY FILOZOFICZNE W WYKŁADZIE PRZYRODOZNAWSTWA

Analiza podręczników wydanych przez Komisję do przedmiotów przyrodniczych wskazuje też, że – tak jak w przypadku logiki – posługiwały się one kategoriami tradycyjnej metafizyki skorelowanej z chrześcijaństwem, co uwidoczniło się we wskazanym wyżej podręczniku funkcjonującym w szkołach habsburskich.

A. FILOZOFICZNE ELEMENTY W FIZYCE

Przejawy obecności filozofii w ówczesnej nauce europejskiej można odnaleźć przede wszystkim w systemowo pojętej fizyce, która od czasów Kartezjusza i Newtona chciała zastąpić system przyrodzoznawstwa upowszechnianego przez nowożytny arystotelizm chrześcijański⁹². Podejście to uwidoczniło się w podręcznikach Michała Hubego, który opracował *Wstęp do fizyki do szkół narodowych* (Kraków 1783), traktowany od *Projektu Ustaw* z 1781 r. jako osobny przedmiot, stanowiący ogólne wprowadzenie w prob-

auxquels il veut ensuite ajuster, de gré ou de force, les phénomènes ; on trouvera quantité de bonnes réflexions là-dessus dans le second tome de l'histoire du ciel, par M. l'abbé Pluche. Il les a pourtant un peu trop poussées, & il lui seroit difficile de répondre à certains critiques". T. 12, 515.

⁹⁰ Jacques-Christophe Valmont de Bomare to nauczyciel różnych działów historii naturalnej oraz pracownik ówczesnych gabinetów przyrodniczych, KEN zalecała jego *Dykcjonaryk*, czyli publikowany wielokrotnie aż po 1800 r. *Dictionnaire raisonné d'histoire naturelle*, Paris, 1764.

⁹¹ KONARSKI, *Ustawy szkolne*, 132–136.

⁹² Zob. Stanisław JANEK, „O trudnościach kategoryzacyjnych w historii nowożytnej teorii nauki. Opozycja: racjonalizm – empiryzm”, w: *Leibniz. Tradycja i idee nowoczesnej filozofii*, red. Bogusław Paż (Kraków: Wydawnictwo Aureus, 2010), 135–151; TENŻE, „Kartezjanizm teorii nauki É. Condillaca”, w: *Filozofia XVII wieku i jej kontynuacje*, red. Zbigniew Drozdowicz (Poznań: Wydawnictwo Fundacji Humaniora), 203–209; TENŻE, „Teoria nauki w ujęciu J. le Ronda d'Alemberta. Między empiryzmem, racjonalizmem i intuicjonizmem”, w: *Philosophia vitam alere. Prace dedykowane Profesorowi Romanowi Darowskiemu SJ* (Kraków: Ignatianum – WAM 2005), 199–212; Zygmunt HAJDUK, „Filozofia przyrody Isaaca Newtona”, *Studia Philosophiae Christianae* 24 (1988), 2: 115–129; TENŻE, „Racjonalna rekonstrukcja filozofii przyrody Isaaca Newtona”, w: *Oblicza filozofii XVII wieku*, red. Stanisław Janek (Lublin: Wydawnictwo KUL, 2008), 423–440.

lematykę fizyczną, oraz *Fizykę dla szkół narodowych* jako fizykę właściwą, w ramach której opublikował tylko część 1, obejmującą *Mechanikę* (Kraków 1792), której rozwinięciem miała być – niestety nie wydana – fizyka szczegółowa, traktowana przez *Plan instrukcji i edukacji*, sformułowany po 1791 r., jako „fizyka właściwa”, odpowiadająca treści obszernego *Wstępu do fizyki do szkół narodowych. Obwieszczenie* dotyczące publikacji podręczników traktowało tę problematykę integralnie, zalecając opracowanie jej jednemu autorowi. W tym kontekście wspomina o „fizyce ogólnej” i „fizyce eksperymentalnej”. O ile wykład drugiej w wymienionych miał mieć charakter poglądowy, przez odwołanie się do eksperymentów, to „fizyka ogólna” miała traktować o „własnościach materialnych” oraz „o czterech elementach”, gdy w odniesieniu do mechaniki mówi o „*princypiach* mechaniki i hydrauliki”, które należy „aplikować... do machin”, w każdym przypadku zaznaczając wagę praktycznych odniesień tych subdyscyplin⁹³. Według *Planu instrukcji i edukacji*, sformułowanego już pod koniec działania Komisji, bo po 1791 r., obok mechaniki jako drugiej części fizyki miała być nauczana „fizyka właściwa”, odpowiadająca w istocie zawartości obszernego *Wstępu do fizyki do szkół narodowych*, który winien zawierać „fizykę generalną i partycularną”⁹⁴. W dużej mierze nie inaczej stanowiły pijarskie *Ustawy szkolne* z połowy wieku XVIII, które poprzedzały wykład fizyki „zasadami matematyczno-fizycznymi”, a następnie wyróżniały problematykę poświęconą ogólnym właściwościom ciał, a następnie ich rodzajom w fizyce szczegółowej, omawiającej różne rodzaje ciał, w tym ożywione i nieożywione⁹⁵.

To eklektyczne podejście zdradza stopniowe przechodzenie od fizyki filozoficznej do stricte „naukowej”. Jeszcze jednak pod koniec działalności Komisji wspomniany *Plan instrukcji* zaleca w ramach fizyki ogólnej nauczanie o „własnościach pospolitych ciał, jako to: nieprzenikliwość, podzielność ciężkość, spójność”, a nawet „opisanie czterech żywiołów, ich własności i działań w naturze, jako to światła, głosu, płynności, z tłumaczeniem własności temu akustycznych, optycznych, hydrostatycznych”, itd., co robiły wszystkie podręczniki europejskiej fizyki drugiej połowy wieku XVIII⁹⁶.

⁹³ Cyt. za: *Ustawodawstwo szkolne*, 88.

⁹⁴ Cyt. za: *Ustawodawstwo szkolne*, 342–343.

⁹⁵ KONARSKI, *Ustawy szkolne*, s. 127, 132–134.

⁹⁶ Zob. Stanisław JANEK, „Przyrodznawstwo w polskim szkolnictwie kościelnym okresu oświecenia”, *Roczniki Filozoficzne* 41 (1993), 3: 87–109; Zdzisław ŚMIERZCHAŁSKI, *Fizyka doświadczalna jako dziedzina filozofii w okresie oświecenia w Polsce na przykładzie dzieł Józefa Rogalińskiego (1728-1802)* (Kraków: Wydział Filozoficzny Towarzystwa Jezusowego, 1998); Jan SKARBK, „Pojęcia wstępne fizyki Antoniego Wiśniewskiego”, *Studia i Materiały z Dziejów*

Ówczesne, już w dużej mierze eksperymentalno-matematyczne przyrodoznawstwo, mimo postępującego fenomenalizmu operowało bowiem dalej substancjalistyczną wizją ciała materialnego (*corpus naturale*), które ma właściwości typowe dla wszystkich ciał i specyficzne dla poszczególnych ich rodzajów. Postawę tę ilustruje wspomniany asystemowy katalog cech ciał, który wzbogacano np. zjawiskami elektryczności i magnetyzmu, intrygującymi opinię uczonych jeszcze w pierwszych dziesięcioleciach wieku XIX, pozwalając np. Fryderykowi W.J. Schellingowi odnowić filozofię przyrody na gruncie rozparcelowanego już na poszczególne dyscypliny przyrodoznawstwa⁹⁷. Takie podejście umożliwiło w ramach *philosophia recentiorum* podtrzymywanie filozofii przyrody traktującej o konstytucji ciała w formie złożenia z materii i formy, do czego dołączano równie filozoficznie ujęty atomizm, bo empirycznie ugruntowana atomistyka jest uprawiana dopiero od wieku XIX⁹⁸. Fizyka oświeceniowa podtrzymywała także starożytną, filozoficzną przecież, wizję substratu rzeczywistości w formie czterech elementów, do których dołączano w nowożytności inne „pierwiastki”⁹⁹.

Nie można nie dostrzec jednak swoistej polityki KEN w zakresie wzmocnienia autonomicznie pojętego przyrodoznawstwa, nawet wbrew woli autora polskiego podręcznika fizyki, który dążył do programowego zmatematyzowania wykładu tej dyscypliny postulując rozpoczęcie wykładu od omówienia zjawiska ruchu, by następnie przedstawić właściwości poszczególnych rodzajów ciał¹⁰⁰. W podręczniku fizyki zwyciężyła bowiem podstawowa opcja metodologiczna Towarzystwa postulującego zastąpienie ujęcia o charakterze systemowo-dedukcyjnym, posługującego się najogólniejszymi pojęciami dotyczącymi przyrody zaczerpniętymi z filozofii przyrody, metodą indukcyjną tak, by pojęcia te mógł sformułować sam uczeń, wychodząc z analizy dostępnych mu konkretnych faktów¹⁰¹. Tym tłumaczy się ostatecz-

Nauki Polskiej ser. A, 1959, z. 3: 181-203; Franciszek BARGIEŁ, *Stanisław Szadurski SJ (1726-1789). Przedstawiciel uwspółcześnionej filozofii scholastycznej* (Kraków: Wydział Filozoficzny Towarzystwa Jezusowego w Krakowie, 1978), 235–293.

⁹⁷ Zob. Leon MİDOŃSKI, *Całość jako paradygmat rozumienia świata w myśli niemieckiej przełomu romantycznego* (Wrocław: Oficyna Wydawnicza Arboretum, 2001).

⁹⁸ Zob. Alistair Cameron CROMBIE, *Nauka średniowieczna i początki nauki nowożytnej*, t. 2, przekł. Stanisław Łypacewicz (Warszawa: Instytut Wydawniczy „Pax”, 1960), 153–207, 348–406; Herbert BUTTERFIELD, *Rodowód współczesnej nauki 1300-1800*, przekł. Halina Krahelska (Warszawa: PWN, 1968), 114–134, 185–202.

⁹⁹ Zob. np. CROMBIE, *Nauka średniowieczna i początki nauki nowożytnej*, t. 2, 313–321.

¹⁰⁰ *Sur le plan de physique*, cyt. za: LUBIENIECKA, *Towarzystwo do Ksiąg Elementarnych*, s. 183.

¹⁰¹ Archiwum UJ, rkp 5335 s. 129-138 (rękopis po francusku pisany ręką Pflaiderera). Za: LUBIENIECKA, *Towarzystwo do Ksiąg Elementarnych*, 183.

na struktura podręcznika Hubego do wstępu do fizyki, który zaczynał się od omówienia środowiska dziecka, czyli geografii fizycznej, by po przedstawieniu właściwości poszczególnych rodzajów ciał wskazać właściwości wspólne wszystkim ciałom.

B. FILOZOFICZNE ELEMENTY W BIOLOGII

Wskazano wyżej, że także w szkołach KEN, śladem ujęć doby *philosophia recentiorum*, ujawniły się elementy tradycyjnej metafizyki skorelowane z chrystianizmem, przy czym równie widoczna jest tendencja przechodzenia od substancjalistycznie ujętego przyrodoznawstwa w kierunku ujęć konsekwentnie fenomenalistycznych. Splot tych dwóch tendencji ujawnił się też na gruncie biologii, która stanowiła, obok mineralogii, element *historia naturalis*. Idea tak pojętej biologii funkcjonowała w nauce oświeceniowej śladem metodologii Franciszka Bacona dziedziczonej przez *Wielką Encyklopedię Francuską*, do której, jak wskazano wyżej, wprost odwołali się organizatorzy KEN. Pojmowano ją jako element historii jako dyscypliny o charakterze opisowo-porządkującym, opierającej się na władzy pamięci, poprzedzającej refleksję racjonalną. Nie można jednak zapominać, że analiza funkcjonowania organizmów stanowiła też integralny element rozważań filozoficznych towarzyszących opisowej działalności przyrodników. Punktem odniesienia tej refleksji było dokonanie Arystotelesa, który był przyrodnikiem w *Historia animalium*, ale filozofem w *De generatione animalium*, a zwłaszcza w *De generatione et corruptione*. Postęp w biologii, zwłaszcza od Renesansu, polegał tylko na stałym poszerzaniu materiału obserwacyjnego, tak że w samym wieku XVII potroiła się liczba znanych w 1600 r. sześciu tysięcy roślin, co zmusiło przyrodników do podjęcia problematyki klasyfikacji i związanego z tym powszechnie przyjętego nazewnictwa organizmów żywych, co uwidoczniło się zwłaszcza od połowy wieku XVII. Podstawowym przedmiotem oświeceniowych dyskusji, także w kręgach programowych KEN, była bowiem tylko ubocznie filozoficzna kwestia zasady tego porządkowania. Systematyka Karola Linneusza, oparta na podobieństwach poszczególnych części roślin, wydała się członkom Towarzystwa do Ksiąg Elementarnych zbyt sztuczna. W to miejsce zalecano więc starszy, ale bardziej naturalny układ Adriana van Royena, oparty na sposobach owocowania, który rozwijał Antoine Laurent de Jussieu, dyrektor ogrodu botanicz-

nego w Paryżu¹⁰². Temu kumulatywnemu procesowi rozwoju biologii towarzyszyło podejście utylitarne, przede wszystkim w zakresie zielarstwa, mającego zastosowanie już to w medycynie, już to w gospodarce.

Dopiero za sprawą Kartezjusza pojawiła się nowa interpretacja funkcjonowania organizmów żywych w formie mechanicyzmu, którego ówczesna skrajna prostota, prowadząca do wulgarnego niejednokrotnie materializmu, tłumaczy, na zasadzie reakcji, swoisty nawrót do interpretacji o charakterze witalistycznym, organistycznym, charakterystycznej dla Arystotelesa. Ujmował on istotę procesów życiowych za pomocą analogicznie traktowanej kategorii duszy (wegetatywna, sensorywna i racjonalna), interpretowanej w kontekście hylemorfizmu, który pozwalał traktować duszę-formę jako element organizujący i aktywny, uzdalniający ciało do podjęcia właściwych mu czynności życiowych, np. w odniesieniu do odżywiania, wzrostu, rozmnażania, a u zwierząt także percepcji zmysłowej i związanych z tym przeżyć o charakterze emocjonalnym, u człowieka zaś także aktywności duchowej, której źródłem są władze rozumu i woli¹⁰³. Interpretację tę kontestowało zapoczątkowane przez Galileusza mechanistyczne przyrodznawstwo, które naturę wszelkich zjawisk chciało wyrazić w kategoriach kształtu i ruchu, początkowo tylko w odniesieniu do utożsamianej z mechaniką fizyki, a następnie chemii i biologii. Interpretacja ta została wsparta na płaszczyźnie filozoficznej przez związanie sfery duchowej tylko ze świadomością, inicjując tym spór o naturę i genezę życia, w którym żywo uczestniczyli zarówno biologowie, jak i filozofowie przyrody, formułujący rozwiązania w kategoriach wyczerpującego się w kategoriach fizyko-chemicznych me-

¹⁰² Zob. Émile GUYÉNOT, *Les sciences de la vie aux XVIIe et XVIIIe siècles. L'idée d'évolution* (Paris: A. Michel, 1957), 7–38.

¹⁰³ Według Arystotelesa dusza jest formą-aktem ciała naturalnego, które jest zdolne do życia (*De an.* II, 1, 412a 27 n.). Sformułowanie to powtórzył Tomasz z Akiwnu, podtrzymując arystotelesowski hylemorfizm w zakresie określenia relacji dusza-ciało: „anima est actus primus corporis organici potentia vitam habentis” (*De veritate* 10; *Sth* I q. 97 a. 3). Dusza jest więc zasadą życia organizmu, który uzdalnia do zróżnicowanych funkcji życiowych, od odżywiania, wzrostu, poruszania się, doznań zmysłowych po myślenie (*De an.* II, 2–3). Jedność duszy, przy różnorodności jej uzdolnień wynika stąd, że wyższe uzdolnienie zawierają w sobie niższe (*De an.* II, 3, 414 b 29 n.). Jej specyfikę można najlepiej opisać w zakresie jej stosunku do ciała, to ona bowiem sprawia, czym organizm jest, jako przyczyna jego zaistnienia i istoty (*De an.* II, 4, 415 b 12–14). Zob. Stefan SWIEŻAWSKI, „Albertyńsko-tomistyczna a kartezjańska koncepcja człowieka”, *Przegląd Filozoficzny* 43 (1947), 1–4: 87–114; Walter WILLI, *Probleme der aristotelischen Seelelehre*, „Eranos-Jahrbuch” 12 (1945): 55–93. Por. François NUYENS, *L'évolution de la psychologie d'Aristote*, przeł. Augustin Mansion (Louvain: Institut supérieur de philosophie, 1948); *Essays on Aristotle's „De anima”*, red. Martha Craven Nussbaum i Amélie Rorty (Oxford: Clarendon Press, 1992).

chanicyzmu lub kontestującego mechanicyzm dynamizmu (Leibniz) oraz witalizmu i organicyzmu¹⁰⁴. Przejściowo mechanistyczny redukcjonizm konsekwentnie odnoszono tylko do świata roślin, eklektycznie godząc zaś w odniesieniu do zwierząt i ludzi aktywność duszy z funkcjami ciała, traktowanego jako maszyna, kierowana przez duszę za pomocą mózgu, w którym znajduje się jej „siedziba”¹⁰⁵. Nie można jednak zapomnieć, że sam Kartezjusz jedność tych dwu elementów ujmował raczej w perspektywie epistemologicznej (praktycznej) niż metafizycznej, doznania duszy (uczucia) bowiem nie są efektem jej własnej aktywności, ale są spowodowane przez „zewnętrzne” wobec niej ciało, choć postrzegane jako „moje”, „własne”¹⁰⁶.

¹⁰⁴ Zob. Andrzej BEDNARCZYK, *Filozofia biologii europejskiego Oświecenia* (Warszawa: PWN, 1984); Peter Hans REILL, *Vitalizing Nature in the Enlightenment* (Berkeley: University of California Press, 2005), 33–198; Jacques ROGER, *Les sciences de la vie dans le pensée française du XVIIIe siècle* (Paris: Michel, 1993³).

¹⁰⁵ „Szkola jatromechaniczna uznała zasadę, że zjawiska biologiczne mogą być badane całkowicie za pomocą «zasad matematycznych». Żołądek jest retortą, żyły i arterie rurami hydraulicznymi, serce sprężyną, wnętrzości sitem i filtrem, płuca miechem, a mięśnie i kości systemem sznurów, podpór o bloków”. Ten mechanistyczny model przedstawiony przez Kartezjusza w *L’homme* (część *Le monde ou Traité de la lumière*, napisana w 1633, lecz wydana pośmiertnie w 1662 r.) dla wytłumaczenia funkcji życiowych ujawniających się w istotach żywych stworzonych przez Boga, a jedynie bogatszych od dynamiki mechanizmów stworzonych przez człowieka, doprowadził jednak bardzo szybko „do naiwnych skrajności, upraszczających złożoność i różnorodność procesów fizjologicznych, zwłaszcza biochemicznych”, bowiem „wszystko obejmująca treść mechanicyzmu kartezjańskiego uczyniła całkowicie niejasnymi zjawiska biologiczne, które nie mogły być bezpośrednio do niego sprowadzone, zwłaszcza pozorną celowość zachowania się zwierząt (na przykład przy budowaniu gniazd przez ptaki), a także całe zagadnienie przystosowania się części i funkcji ciała wzajemnie do siebie oraz całego organizmu do otoczenia”. Jednakże teleologizm fizyków, jak Boyle i Newton, czy przyrodników, jak J. Ray, zastosowany w teologii naturalnej, przybliżył na powrót rozwiązania witalizmu, który ściera się także w XX wieku w kwestii natury życia z mechanicyzmem, korzystając zresztą z terminologii filozoficznej ustalonej przez Kartezjusza i jego krytyków w wieku XVII. CROMBIE, *Nauka średniowieczna*, t. 2, 299. Por. tamże, 292–300, 321–348. Zob. Alfred Rupert HALL, *Rewolucja naukowa 1500–1800. Kształtowanie się nowożytnej postawy naukowej*, przeł. Tadeusz Zembruski (Warszawa: Instytut Wydawniczy „Pax”, 1966), 323–353; BUTTERFIELD, *Rodowód współczesnej nauki*, 203–225. Por. Heikki KIRKINEN, *Les Origines de la conception moderne de l’homme-machine. Le problème de l’âme en France 1670–1715* (Helsinki: Suomalainen tiedeakatemia, 1969). Na temat współczesnych sporów między mechanicyzmem i witalizmem zob. Stanisław ZIĘBA, „Natura życia w aspekcie organizacji”, *Roczniki Filozoficzne* 46(1998), 3: 57–88. Por. TENŻE, *Rozwój mechanicznej koncepcji życia w piśmiennictwie francuskim XX wieku* (Lublin: Redakcja Wydawnictw KUL, 1986); Włodzimierz ŁUGOWSKI, *Filozoficzne podstawy protobiologii* (Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN, 1995); Marian WNUK, *Geneza i rozwój idei elementarnej jednostki życia – w kierunku filozofii nanobiologii* (Lublin: Wydawnictwo KUL, 2013).

¹⁰⁶ Jerzy KOPANIA, *Szkice kartezjańskie* (Kraków: Wydawnictwo Aureus, 2009), 109, 116; por. tamże, 100–124.

Autorem dwóch z trzech zaplanowanych podręczników do historii naturalnej, dzielonej odpowiednio do trzech królestw świata przyrody¹⁰⁷, został ostatecznie, po wycofaniu się cudzoziemców, proboszcz ciechanowski Krzysztof Kluk, przygotowując tomy dotyczące botaniki i zoologii¹⁰⁸. Komisja zachowała jednak wobec niego dystans, przydzielając mu ambitnych kuratorów, których traktowano poniekąd jako współautorów, choć potrafili wykazać się tylko nadzwyczaj skromnymi publikacjami¹⁰⁹. Kluk nie tylko był zmuszony

¹⁰⁷ *Ustawodawstwo szkolne*, 340, 342-343.

¹⁰⁸ Krzysztof KLUK, *Botanika dla szkół narodowych* (Warszawa: Drukarnia Nadworna J. K. Mci i P. Kom. E. N., 1785); TENŻE i Paweł CZEMPIŃSKI, *Zoologia czyli zwierzętopismo dla szkół narodowych* (Warszawa: Drukarnia Nadworna J. K. Mci i P. Kom. E. N., 1789).

¹⁰⁹ Kluk był już wówczas autorem podręcznika obejmującego praktyczną wiedzę o ogrodnictwie, leśnictwie i rolnictwie, powszechnie zresztą używanego w szkołach KEN, *Roślin potrzebnych, pożytecznych ..., osobliwie krajowych albo które w kraju użytkowane być mogą, utrzymanie, rozmnożenie i zażycie*, t. 1-3 (Warszawa: Drukarnia Nadworna J. K. Mci i P. Kom. E. N., 1777-1779). Jednocześnie w czasie opracowania podręczników do szkół KEN wydał *Dykcjonarz roślinny* t. 1-3 (Warszawa: Drukarnia Xięży Piarów, 1786-1788), pierwszy krytyczny opis flory polskiej (1536 roślin), a następnie 4-tomowe dzieło *Zwierząt domowych i dzikich, osobliwie krajowych, historii naturalnej początki i gospodarstwo* (Warszawa: Drukarnia Xięży Piarów, 1779-1780), a w końcu dwutomowe *Rzeczy kopalnych osobliwie zdalniejszych szukanie, poznanie i zażycie* (Warszawa: Drukarnia JKM i Rzeczyplitey u XX. Scholarum Piarum, 1781-1782). MAJOREK, *Książki szkolne Komisji Edukacji Narodowej*, 133-145; LUBIENIECKA, *Towarzystwo do Książek Elementarnych*, 160-170. Por. January KOŁODZIEJCZYK, *Ks. Krzysztof Kluk. Dzieła i twórczość* (Kraków: PAU, 1932); Gabriel BRZEK, *Krzysztof Kluk* (Warszawa: Wydawnictwo Lubelskie, 1957); *Krzysztof Kluk – przyrodnik i pisarz rolniczy*, red. Józef Babicz, Wanda Grębecka, Stefan Ingot (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1976); Jan DĘBOWSKI, *Przyroda w programach Komisji Edukacji Narodowej i poglądach uczonych na Podlasiu w XVIII i XIX wieku* (Olsztyn: Wydawnictwo UW-M, 2000). Tymczasem jego oponenci, z którymi zmuszony był współpracować, nie wywiązali się z żadnego zobowiązań wobec KEN względem napisania podręczników. Nie zrobił tego zwłaszcza Paweł Czempiński, członek Towarzystwa, który miał napisać podręczniki z higieny (zob. *Protokoły Towarzystwa*, 48, 79-80, 88) i mineralogii, choć odbył kosztowną podróż po województwie krakowskim i sandomierskim, zbierając minerały i zioła. Dotyczyło to także Jana Jaśkiewicza, profesora uniwersytetu krakowskiego, który wycofał się z przyrzeczenia odnośnie napisania podręcznika mineralogii (*Protokoły Towarzystwa*, 79-80, 98, 103, 106), jak zresztą nie napisał skryptu do zajęć w akademii z zakresu historii naturalnej, a jedynie tablice przestrzegające przed błędami występującymi we wspomnianym opracowaniu mineralogii autorstwa Kluka, którego egzekwowanie zaleciło Towarzystwo wizytatorom szkół (*Instrukcja do wizyty generalnej dana Imć ks. Garyckiemu... 29 kwietnia 1783 r.*, cyt: *Ustawodawstwo szkolne*, 181-182). Wycofał się zresztą ze szkolnictwa do przemysłu, mimo że pokładali w nim wielkie nadzieje Hugo Kołłątaj i Jan Śniadecki, a więc rektor i sekretarz Akademii Krakowskiej (Miroslawa CHAMCÓWNA, *Uniwersytet Jagielloński w dobie Komisji Edukacji Narodowej*, t. 1 (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1957), 201-203; Radosław TARKOWSKI, Piotr DASZKIEWICZ i Janusz PEZDA, „Starania Jana Jaśkiewicza (1749-1809) o objęcie Katedry Historii Naturalnej i Chemii w Szkole Głównej Koronnej oraz jego rezygnacja z tego stanowiska – mało znane dokumenty historii nauk geologicznych”, *Przegląd Geologiczny* 58 (2010), 4: 318-

pisać botanikę w dużej mierze według pomysłu Pawła Czempińskiego (Czenpiński)¹¹⁰, zresztą polemizując z nim co do układu treści, ale także nie występuje jako autor zoologii, a zasługę w jej „wydoskonaleniu” Grzegorz Piramowicz przypisał Szczepanowi Hołłowczycowi i Franciszkowi Zabłoc-kiemu, a zwłaszcza Czempińskiemu, mimo że to Kluk dostał za nią nagrodę¹¹¹.

Kluk podtrzymuje w historii naturalnej wizję trzech królestw świata przyrody, ale akcentuje jednocześnie zarówno rozróżnienie na ciała organiczne i nieorganiczne (*corpora inorganisata* i *organisata*), jak też na organizmy posiadające duszę lub też nie, a więc „ciała organiczne żyjące” (*corpora organisata animata*) na oznaczenie zwierząt i „ciała organiczne bezduszne” (*corpora organisata inanimata*) w odniesieniu do roślin¹¹². Postawą tych wyróżnień jest więc kategoria „organizacji” i „ożywienia”, niejasno łączonego, lub też nie, z duszą. W przypadku roślin źródłem zdolności czy też funkcji przyswajania pokarmów, wzrostu i ciągłości gatunkowej byłaby tylko ich specyficzna „organizacja”, nie zaś dusza, charakterystyczna dla świata zwierząt i człowieka. Zwierzęta wyróżniają od roślin funkcje sensoryczne i lokomocyjne, z „wewnętrznej pochodzące mocy”¹¹³, traktowanej jako „dusza, ale niższego stopnia”¹¹⁴, która umożliwia im nawet uczenie się¹¹⁵. Choć także człowieka traktuje aspektywnie jako zwierzę, to nie omieszka zaznaczyć, że ma on duszę różną od zwierzęcej, wyższą, rozumną, co przesądza o doskonałości człowieka¹¹⁶.

Proces odchodzenia od trójpoziomowej koncepcji duszy (wegetatywnej, sensorycznej i racjonalnej) zaznaczył się jednak już u polskich *recentiores*, którzy zrezygnowali z kategorii duszy wegetatywnej, jak np. pierwszy nowoczesny fizyk polski, jakim był pijar Antoni Wiśniewski, który omawiał tylko

323). Nie wywiązali się także ze zobowiązań z napisania podręcznika historii nauk i rzemiosł inni prominentni działacze Towarzystwa, jak J. Albertrandi i Ch. Pfleiderer, czy sekretarz króla S. Piattoli (*Protokoły Towarzystwa*, 23, 25, 55, 69, 75, 78, 84).

¹¹⁰ Prospekt do botaniki autorstwa Czempińskiego wydał Januarey Kołodziejczyk, *Ks. Krzysztof Kluk. Dzieła i twórczość*, 153-168.

¹¹¹ *Protokoły Towarzystwa*, 79-95.

¹¹² KLUK, *Botanika*, 1-2.

¹¹³ Tamże, 2; TENŻE, *Zoologia*, 1.

¹¹⁴ TENŻE, *Zoologia*, 44-45. Bardziej wymowny okaże się w obszerniej czterotomowej zoologii, kiedy to jednak także eklektycznie, choć – jego zdaniem – w zgodzie z przeważającą opinią filozofów uzna, że dusza zwierzęca jest „duchem pośrednim między ciałem i duszą człowieka”, czyli ani jest materialna, ani też duchem człowieka”. TENŻE, *Zwierząt domowych*, t. 1, 110-113.

¹¹⁵ TENŻE, *Zoologia*, 44-45.

¹¹⁶ Tamże, 2, 45.

duszę zwierzęcą¹¹⁷; ironizowano nawet z „duszki” (*animula*) roślinnej, odrzuconej przez nowożytnych¹¹⁸. Rozstrzygnięcia te napotykały jednak trudność w wytłumaczeniu analogii w zakresie czynności życiowych roślin i zwierząt, którą dzielił tak prominentny przyrodnik doby oświecenia, jakim był Buffon. O ile wyraźnie przeciwstawiał on świat ożywiony minerałom, to w jego koncepcji zacierała się różnica między zwierzętami i roślinami, które były w równym stopniu zbudowane z drobin organicznych¹¹⁹. Pewnie więc ze względu na ten eklektyzm biologii oświeceniowej, nieporównanie bogatszej na poziomie dokumentacyjnym niż interpretacyjnym w zakresie rozumienia procesów życiowych, Karol Darwin, przeczytawszy w 1882 r. przekład traktatu Arystotelesa *O częściach zwierząt*, pisał: „Na podstawie cytatów, które widziałem, miałem wysokie wyobrażenie o zasługach Arystotelesa, ale nie miałem najmniejszego wyobrażenia, jak znakomitym był człowiekiem. Linneusz i Cuvier – to byli moi dwaj Bogowie, choć w bardzo różny sposób; ale w porównaniu ze starym Arystotelesem są oni zwykłymi uczniakami”¹²⁰.

Przynajmy także, że ujęcie Kluka na poziomie mechanistycznej interpretacji życia jest nieporównanie bogatsze od podręcznika habsburskiego, który wewnętrzną strukturę roślin ujmował w jednym akapicie, mówiąc o systemie przewodów dla wody, soków i powietrza, milcząc zaś o wewnętrznej strukturze zwierząt, a tylko enigmatycznie wypowiadając się o procesie odżywiania i wzrostu. Kluk usiłował zaś zespolić w jednorodnej interpretacji mechanistycznej anatomię, morfologię i fizjologię, a załączkowo także embriologię roślin i zwierząt¹²¹. Rośliny – podobnie zresztą jak zwierzęta – zbudowane są z części stałych (*partes solidae*) i płynnych (*partes fluidae*), przy czym pierwsze dzieli na „pełne”, do których należą włókna (*fibrae*) i elementy „dęte”, czyli przede wszystkim rurki (*tubuli*). Strukturę roślin stanowi mechanicznie pojęty system posklejanych ze sobą włókien (*fibra*) zbudowanych z „cząstek ziemnych”, tworzących powiązane i złączone

¹¹⁷ Antoni WIŚNIEWSKI, *Propositiones philosophicae, ex illustribus veterum recetiorumque philosophorum placitis depromptae*, Varsaviae, 1752, tezy LXVII-LXX.

¹¹⁸ BARGIEL, *Stanisław Szadurski SJ*, 278.

¹¹⁹ Georges Louis Leclerc BUFFON, *Histoire naturelle*, t. 2 (Paris: P. Didot. F. Didot, 1749), 9–10. Cyt. za: BEDNARCZYK, *Filozofia biologii*, 166–167. Por. ROGER, *Les sciences de la vie*, 547–551.

¹²⁰ *The Life and Letters of Charles Darwin*, t. 2 (New York: D. Appleton and Co., 1896), 427. Cyt. za i w tłumaczeniu Adama Krokiewicza, *Zarys filozofii greckiej* (Warszawa: Aletheia, 2000), 336.

¹²¹ Problematykę anatomii, morfologii i fizjologii z embriologią omawia Krzysztof Kluk w *Botanice* (s. 7–141), zwłaszcza w rozdz. I „O pierwiastkach składających zewnętrzne roślin części” (s. 8–27), po czym następuje systematyka roślin (s. 132–220). Czyni to analogicznie także w *Zoologii* (s. 1–80), gdzie jednak nieproporcjonalnie rozbudowuje systematykę zwierząt (s. 81–397).

klejem roślinnym (*glutina vegetabili*) wiązki (*fasciculi*) oraz otoczonych wielowarstwową skórą (*culicula, epidermis*). Pomiędzy zaś tymi włóknami jest system „dętych naczyń”, czyli pęcherzyków (*utriculi*) i walcowatych rurek zbudowanych ze skórek, które przewodzą wodę (*tubuli aquaei*), sok (*tubuli succi nutritivi*) lub powietrze (*tracheae*)¹²². Retorykę mechanicyzmu zastosował także do procesu odżywiania, oddychania i wzrostu (swoiste jedzenie i picie) w formie stopniowego przekształcania się pierwiastków pobieranych z otoczenia (solne, olejne, ziemne), które roślina stopniowo przekształca w związki organiczne, czyli mówiąc językiem Kluka „w swoją istotę zamienia” tak, iż „coraz bardziej się doskonalą i własności rośliny nabiera”, rozcieńczając je i „zaprawiając” własnym rozczynek (*fermentum*)¹²³. Także w *Zoologii* Kluk nie mógł wyjść w analizie procesów życiowych poza język mineralogii, bowiem omawiając system mięśniowo-kostny wymieniał obok tradycyjnych żywiółów (woda, powietrze), nowożytnie *quasi*-pierwiastki (oleje i sole), a także elementy typowe dla nowoczesnej chemii (wapno, żelazo)¹²⁴. Nie znając jednak natury procesu spalania źródło ciepłoty organizmu tłumaczył tarciem cząstek krwi zmuszonych do przesuwania się po coraz to węższych przewodach, co ma być źródłem wydzielania się „żywiółu palnego”, a więc cząstek ciepła, czyli flogistenu, jako źródła procesu spalania, które przenikają do i z krwi w procesie oddychania, zabarwiają ją na czerwono¹²⁵. Koncepcja Kluka, grzesząca brakiem rozumienia elementarnych procesów chemicznych, spalania, a tym bardziej roli białka, nie różni się jednak od koncepcji Buffona, który unikał dyskusji na temat przekształcania się ciał nieorganicznych w organiczne, a jedynie zakładając obrót w przyrodzie substancji organicznych, traktował ich odżywianie jako wchłanianie przez organizm przejętych z zewnątrz drobin organicznych¹²⁶.

Tak jak w przypadku podręcznika austriackiego, podtrzymanie przez Kluka koncepcji duszy nie wpłynęło na szczegółowe analizy świata przyrody. Perspektywa religijna analiz biologicznych, typowa dla średniowiecza

¹²² KLUK, *Botanika*, s. 8-19.

¹²³ „Dlatego tak Bóg sporządził, że organiczne ciało pospolicie tylko przyjmuje zdadne sobie pożywienie, które dla wciskania się i osiadania, musi niejako robić (*fermentare*), tak drobnieje, istoty właściwej nabiera, i z soku wodnistego, sokiem się już pożywnym roślinie przyswojonym stanie. Sok więc pożywny roślin, jest cieczy wodna, mająca w sobie rozpuszczone cząstki ziemne z cząstkami słonymi i olejnymi: od roślin zgniłych pochodzącymi, własnym rozczynek (*fermentum*) zaprawione”. KLUK, *Botanika*, 22. Por. tamże, 2–25.

¹²⁴ TENŻE, *Zoologia*, 64.

¹²⁵ Tamże, 12, 19.

¹²⁶ BEDNARCZYK, *Filozofia biologii*, s. 165–168; ROGER, *Les sciences de la vie*, 547–551.

i renesansu, uwidaczniała się na zasadzie *longue durée* także w oświeceniu. Była ona typowa np. dla najwybitniejszego systematyka ówczesnej biologii, jakim był Karol Linneusz, który zaliczał co prawda w aspekcie cech anatomicznych człowieka do naczelných, ale zaznaczał, że wykracza on poza świat zwierząt, jest bowiem stworzony na podobieństwo Boże, z duszą nieśmiertelną, obdarzony rozumem na chwałę Stwórcy; jest panem stworzenia zamykającym to dzieło, choćby naznaczonym przygodnością egzystencji¹²⁷. Podobnie człowieka ujmował Buffon, który umieścił go na szczycie hierarchii życia ze względu na niematerialną rozumną duszę¹²⁸. Stąd to człowiek w ujęciu Linneusza i Buffona jest dalej punktem odniesienia w rozumieniu uporządkowanego bogactwa świata przyrody, swoistej drabiny stworzeń¹²⁹.

U podstaw tej filozoficzno-religijnej perspektywy tkwiło bowiem przekonanie o racjonalności natury ugruntowanej wizją wszechwiedzy i wszechmocy Boga-Stwórcy, niezależnie od tego, czy zakorzenionej w religii naturalnej czy w kontekście wyznaniowym¹³⁰. Dostrzeżony przez Kluka porządek przyrody stanowił okazję do podkreślania „zasług” jej Stwórcy, o którego wszechmocy, mądrości i dobroci „woła” wręcz sama natura¹³¹. Religijne

¹²⁷ Carolus LINNÆUS, *Systema naturae per regna tria naturale secundum classes, ordines, genera, species cum characteribus, diffentii synonymis, locis*, t. 1 (Vindobonae, 1767¹³).

¹²⁸ Georges Louis Leclerc BUFFON, *De l'homme*, wyd. M. Duchet (Paris: Maspero, 1971), 3-15.

¹²⁹ Z ogromu literatury zob. najnowsze opracowania: „Autoren und Wissenschaftler im 18. Jahrhundert”, w: Wolf LEPENIES, *Linné, Buffon, Winckelmann, Georg Forster, Erasmus Darwin* (München: C. Hanser, 1988); *Carl von Linné. Beiträge über Zeitgeist, Werk und Wirkungsgeschichte. Gehalten auf dem Linnaeus-Symposium in Hamburg am 21. und 22. Oktober 1978*, red. Heinz Goerke (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1980); James L. LARSON, *Reason and experience: The representation of natural order in the work of Carl von Linné* (Berkeley: University of California Press, 1971); Alfred Otto SCHWEDE, *Carl von Linné* (Berlin: Union Verlag, 1980); Amor CHERNI, *Buffon. La nature et son histoire*, Paris: Presses Universitaires de France, 1998); Jacques ROGER, *Buffon. A Life in Natural History*, przeł. Sarah Lucille Bonnefoi (Ithaca: Cornell University Press, 1997).

¹³⁰ Zob. Stanisław JANEK, „Od filozofii Boga do filozofii religii w dobie oświecenia”, w: *Filozofia a religia. Inspiracje – krytyka*, red. Stanisław Janek i Anna Starościc (Lublin: Wydawnictwo KUL, 2014), 85–108.

¹³¹ KLUK, *Zwierząt domowych*, t. 1, 3–7, 134–135. Nie inaczej wołał Hube, wieńcząc swój podręcznik: „O, jak wielki zatem Bóg, na którego skinienie wszystko stało się i trwa”. *Fizyka dla szkół narodowych*, 536. W odniesieniu do Newtona, który słał Boga w swoich *Principiach*, już to ukazując konieczność działania Boga jako swoistych postulatów warunkujących funkcjonowanie sformułowanego przez niego systemu fizyki, już to wnosząc o istnieniu i naturze Boga z Jego skutków działania w świecie zob. Michał HELLER i Józef ŻYCIŃSKI, *Wszechświat – maszyna czy myśl?* (Kraków: Polskie Towarzystwo Teologiczne, 1988), 85–95. Por. David KUBRIN, „Newton and the Cyclical Cosmos. Providence and the Mechanical Philosophy”, *Journal of the History of Ideas* 28 (1967): 325-346; Jerzu KIERUL, *Izaak Newton. Bóg, światło i świat* (Wrocław:

wypowiedzi Kluka są jednak bardzo wstrzemięźliwe w porównaniu z religijnymi inwokacjami jego naukowego idola, jakim był Linneusz, który uchodzi przede wszystkim za systematyka unikającego filozoficzno-ideologicznych sporów pasjonujących uczonych oświecenia¹³², gdy np. porównuje morfologię roślin do alfabetu wypowiedzianego przez ręką Boga, a odczytywanego przez przyrodników¹³³. Oświeceniowa biologia była bowiem wkomponowana w filozoficzno-światopoglądowe podejście o charakterze antropocentrycznym i religijnym, przez podkreślenie za nowożytnym arystotelizmem chrześcijańskim nie tylko celowości strukturalno-dynamicznej panującej w przyrodzie, przyporządkowanej człowiekowi, jako koronie stworzenia, stąd miała odniesienia parenetyczne, a nawet służyła dowodzeniu istnienia Boga¹³⁴.

Oficyna Wydawnicza Quadrivium, 1996); Elżbieta NOWOSAD, „Credo Izaaka Newtona. Chryścijaństwo ireniczne”, *Studia Theologica Varsaviensia* 25 (1987), 2: 149–177. Podobnie sądził twórca filozofii korpuskularnej Robert Boyle: „Filozofia, której bronię, sięga do rzeczy czysto cielesnych; rozróżniając pomiędzy pierwszym źródłem rzeczy a następującym potem biegiem natury, uczy, że Bóg [...] Ustalił owe reguły ruchu oraz porządek wśród rzeczy cielesnych, który my nazywamy prawami natury. Tak więc skoro Bóg niegdyś ukształtował istnienie wszechświata i ustanowił prawa ruchu, a wszystko wspomagane jest przez jego nieustanny udział i powszechną Opatrzność [...] zjawiska świata są fizycznie tworzone przez mechaniczne własności cząstek materii”. Robert BOYLE, *The Excellency and Grounds of the Mechanical Hypothesis*, w: *The Philosophical Works of the Honourable Robert Boyle*, red. Peter Shaw, t. 1 (London, 1725), 187. Cyt. za: CROMBIE, *Nauka średniowieczna*, t. 2, 387.

¹³² HALL, *Rewolucja naukowa*, 343.

¹³³ „Ratio operis”, w: Carolus LINNAEUS, *Genera plantarum* (Lugduni Batavorum, 1737); cyt za: LARSON, *Reason and Experience*, 151–153. Inną sprawą jest kwestia rodowodu religijności Linneusza, a więc na ile ma ona źródła ortodoksyjne, a na ile wywodzi się z renesansowo-barokowej magii naturalnej, czego broni K. RobV. Wikman (*Lachesis and Nemesis. Four Chapters on the Human Condition in the Writings of Carl Linnaeus* (Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1971).

¹³⁴ Tę antropologiczno-teologiczną perspektywę oddaje tytuł cenionego przez członka Towarzystwa do ksiąg Elementarnych Pawła Czempińskiego pracy Johna Raya *Wisdom of God*, ukazującej Boską obecność w mechanicznie traktowanym wszechświecie, czy jeszcze wyraźniej Williama Paleya *Natural Theology, or Evidence of the Existence and Attributes of Deity, collected from the Appearances of Nature* oraz Linneusza, który wbrew agnostycyzmowi oświeceniowemu był dumny, że dzięki najdoskonalszej do czasów Darwina taksonomii „Bóg pozwolił mu zajrzeć do swego tajemnego gabinetu”. HALL, *Rewolucja naukowa*, 329, 343. Na temat współczesnego odnowienia idei antropocentrycznych (w formie zasady antropicznej) i religijnych odniesień przyrodoznawstwa zob. Dariusz SAGAN, „Teoria inteligentnego projektu – argumenty za i przeciw”, w: *Filozofia przyrody*, red. Stanisław Janeczek i in. (Lublin: Wydawnictwo KUL, 2013), 335–383; Zbigniew WRÓBLEWSKI, *Natura i cele. Dyskusja argumentu teleologicznego na rzecz ochrony przyrody* (Lublin: Wydawnictwo KUL, 2010); Józef TUREK, *Kosmiczne koincydencje. Proponowane wyjaśnienia*, red. Dariusz Dąbek (Lublin: Wydawnictwo KUL, 2014).

4. NIEOBECNOŚĆ FILOZOFII W SZKOLNICTWIE WYŻSZYM

Mimo niewątpliwie religijnej perspektywy szkoły oświeceniowej, którą dzieliła oświata KEN, nie sposób nie dostrzec w niej przejawów bliskich współczesnej kulturze naukowej tendencji a- czy antyfilozoficznego i a- czy antyreligijnego naturalizmu. Ten postępujący proces ujawnił się w reformach KEN w odniesieniu do szkolnictwa wyższego. Reformy na Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu Krakowskiego przygotował Hugo Kołłątaj w formie projektu *O wprowadzeniu dobrych nauk do Akademii Krakowskiej i o założeniu seminarium nauczycieli szkół wojewódzkich*, nad którym pracował już od czerwca 1776 r.¹³⁵ Odpowiadał mu program nauczania w formie *Rationem studiorum pro facultate Philosophica*¹³⁶ z października 1778 r., normujący działalność Wydziału Filozoficznego, pojętego nade wszystko jako miejsce kształcenia przyszłych nauczycieli w szkołach średnich, choć sam proces wychowawczy urzeczywistniał się w seminarium dla nauczycieli¹³⁷.

¹³⁵ Projekt ten ogłosił Łukasz Kurdybacha – *Kuria rzymska wobec Komisji Edukacji Narodowej w latach 1773–1783* (Kraków: PAU, 1949), s. 68–87, przetworzony jednak przez KEN (pierwotny znajduje się w Bibliotece Jagiellońskiej) zwłaszcza w części dotyczącej potrzeb materialnych Akademii (tabele projektowanych wydatków) pod wpływem żądanie nuncjusza Archetti w związku z wnioskiem do Rzymu o przeznaczenie dóbr bożogrobców miechowskich na urzeczywistnienie reform uniwersytetu (by wzmocnić argumentację, wskazując skalę potrzeb, podniesiono niemal dwukrotnie projektowane wydatki). Zob. tamże, 54, 64–67; por. Mirosława CHAMCÓWNA, „Wstęp”, w: KOŁŁATAJ, *Raporty o wizycie i reformie Akademii Krakowskiej*, IX–XI. Omówienie tego projektu zob. tamże, IX–XIX; TAŻ, *Uniwersytet Jagielloński*, t. 1, 66–75.

¹³⁶ *Rationem studiorum pro facultate Philosophica*, cyt za: *Statuta nec non liber promotionum Philosophorum Ordinis*, CCXXIV–CCXL; przekład istotnych fragmentów w: Hugo KOŁŁATAJ, *Wybór pism naukowych*, oprac. Kazimierz Opalek (Warszawa: PWN, 1953), s. 184–197; *Komisja Edukacji Narodowej (pisma Komisji i o Komisji)*, 98–104; „Porządek studiów dla Wydziału Filozoficznego”, przeł. Marian Skrzypek, *Archiwum Historii Filozofii i Myśli Społecznej* 46 (2001): 47–58. Omówienie zob. Marian SKRZYPEK, „Kołłątajowska reforma Wydziału Filozoficznego Uniwersytetu Krakowskiego”, tamże, 27–46; CHAMCÓWNA, *Uniwersytet Jagielloński*, t. 1, 91–94.

¹³⁷ Postulat ukonstytuowania na Uniwersytecie Krakowskim seminarium dla nauczycieli formułował Kołłątaj już w programie *O wprowadzeniu dobrych nauk do Akademii Krakowskiej i o założeniu seminarium nauczycieli szkół wojewódzkich*. Miało ono grupować przyszłych nauczycieli wybranych spośród najzdolniejszych wychowanków szkół wojewódzkich. Śladem tradycji Akademii Krakowskiej przygotowującej przyszłych nauczycieli do tzw. kolonii akademickich mieliby być oni integralnie złączeni z uniwersytetem uczęszczając tam na zajęcia, a jedynie mieszkaliby w osobnej bursie i mieli specjalnych wychowawców (prefekt wraz z pomocnikami i korepetytorzy). Zob. CHAMCÓWNA, *Uniwersytet Jagielloński*, t. 1, 73–75; TAŻ, „Wstęp”, XVII–XIX. Komisja jednak, idąc za gruntownym, bo obejmującym kompleks zagadnień wychowawczo-organizacyjnych, projektem Antoniego Popławskiego z końca 1776 r. (*Projekt na seminarium*, cyt za: Antoni POPŁAWSKI, *Pisma pedagogiczne*, wyd. Stanisław Tync (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1957), 149–228), poszła za rozwiązaniem bardziej tradycyjnym,

KEN, kierując się potrzebami ojczyzny i stąd ograniczając kształcenie do rzeczy najpotrzebniejszych, stopniowo odchodzi od akcentowanych przez Kołłątaja badawczych funkcji uniwersytetów, które winny skupić się raczej na działalności dydaktycznej, co budziło sprzeciw np. Jana Śniadeckiego, który jako sekretarz uniwersytetu wspierał rektora Kołłątaja, w latach 1783-1786 mianowanego uniwersytetowi przez KEN¹³⁸. *Ratio studiorum* kontynuuje jeszcze eklektycznie ukierunkowany program studiów w duchu *philosophia recentiorum*, urzeczywistniany w polskim szkolnictwie kościelnym w połowie XVIII wieku, ograniczając wykład filozofii do elementów rudymentarnych (zwłaszcza ontologii), rozwijając zaś problematykę mającą odniesienia światopoglądowe, a nade wszystko eksponując dyscypliny matematyczno-przyrodnicze. Zachowuje także propedeutyczny charakter zajęć na tym wydziale, które musieli przejść podejmujący studia na pozostałych trzech wydziałach.

Postępujący antyfilozoficzny front KEN zaowocował ostatecznie nie tylko zlikwidowaniem uniwersyteckiego wydziału filozofii, reformowanego stopniowo w duchu prepozytywizmu, ale także prawie wszystkich przedmiotów filozoficznych, nawet nauczanej przecież w szkole średniej logiki, do której trzeba było przecież przygotować nauczycieli. Ustalona począwszy od *Ustaw Komisji Edukacji Narodowej dla stanu akademickiego i na szkoły*

choć nie pozostawiła kształcenia przyszłych nauczycieli w rękach pijarów. Odpowiednio do projektu Popławskiego utworzyła seminarium przygotowujące przyszłych nauczycieli, poddając ich reżimowi charakterystycznemu w dużej mierze dla stylu zakonnego ze wspólnym zamieszkaniem i ze strojem duchownym, co dotyczyło także samych nauczycieli. Seminarium w Krakowie rozpoczęło swą działalność w miesiąc po inauguracji reform tej uczelni w 1780 r. (zob. wystąpienie Popławskiego: *Mowa przy otwarciu Seminarium na Profesorów*, cyt za: POPŁAWSKI, *Pisma pedagogiczne*, 229–243). Przygotowanie przyszłych nauczycieli określiły *Ustawy z 1783 r.* (cyt. za: *Komisja Edukacji Narodowej (pisma Komisji i o Komisji)*, 612–619). Wyznaczono czteroletni cykl kształcenia w ramach określonej specjalności w przyszłym zawodzie przez uczestnictwo w odpowiednio dobranych zajęciach na uniwersytecie oraz wprawianie się w działalność dydaktyczną i formowanie postawy nauczycielskiej. Zob. CHAMCÓWNA, *Uniwersytet Jagielloński*, t. 1, 268–277. Por. Irena SZYBIAK, *Nauczyciele szkół średnich Komisji Edukacji Narodowej* (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1980), 49–74; TAŻ, *Szkolnictwo Komisji Edukacji Narodowej w Wielkim Księstwie Litewskim*, 182–193.

¹³⁸ *Ustawy* co prawda harmonijnie zespalały trzy funkcje uczelni wyższych, czyli działalność badawczą, dydaktyczną oraz kontrolę całej infrastruktury szkolnej, pierwszorzędnie szkół średnich (*Ustawy Komisji Edukacji Narodowej*, cyt za: *Komisja Edukacji Narodowej (pisma Komisji i o Komisji)*, 581–582), to jednak – jak świadczą próby Śniadeckiego włączenia uczelni krakowskiej w międzynarodową współpracę badawczą – ten pierwszy element został odesłany przez Komisję do bardziej sprzyjających czasów, gdy zostanie podniesiona ogólna kultura intelektualna Rzeczypospolitej. Zob. Kalina BARTNICKA, *Działalność edukacyjna Jana Śniadeckiego* (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1980), 98–99.

w krajach Rzeczypospolitej przepisane w Warszawie roku 1783 (analogicznie w poprawionej wersji *Ustaw z 1790 r.* i w uchwalonym na sejmie grodzieńskim w 1793 r. prawie *O komisji Edukacyjnej obojga narodów*), choć wprowadzona już w 1780 r. dwuwydziałowa struktura uniwersytetów, określanych teraz jako Szkoły Główne – na zasadzie zerwania z tradycją i ze względu na ich kierownicze funkcje w stosunku do całego szkolnictwa – odchodziła przede wszystkim od czteroczłonowej struktury uczelni wyższych (wydział filozofii, teologii, prawa i medycyny), podtrzymywanej powszechnie przez całe europejskie oświecenie. W uniwersytecie ograniczonym do Kolegium Fizycznego, ze „szkołą” matematyczną, fizyczną (podejmującą także problematykę chemiczną i biologiczną) i medyczną, oraz do Kolegium Moralnego, obejmującego „szkołę” prawa, teologii i szczerkowo potraktowanych nauk językowych, ale niestety bez historii (Szkoła Literatury z katedrami literatury, języka greckiego i od roku akademickiego 1787/1788 tzw. starożytności wykładanych przez bibliotekarza Akademii), z przedmiotów filozoficznych znalazło się jedynie miejsce dla dydaktyki prawa naturalnego, w którym uczestniczyli teologowie i prawnicy¹³⁹.

Nowa, dwuczłonowa struktura uniwersytetu była oryginalnym polskim rozwiązaniem, które nie miało odpowiednika w strukturze żadnego ówczesnego uniwersytetu europejskiego¹⁴⁰, słusznie jednak wskazuje się, że idea dwuczłonowego zgrupowania wszystkich nauk odpowiada duchowi fizjokratyzmu¹⁴¹, stanowiąc „odbicie fizjokratycznego porządku fizyczno-moralnego, równoległego traktowania dwóch światów, świata fizycznego i moralnego”¹⁴². Był to zresztą jedyny element dydaktyki filozofii na zreformowanych uniwersytetach¹⁴³, gdyż wyrugowano z nich z czasem nie tylko metafizykę, ale i logikę, tak cenioną przecież w szkołach średnich, zakładając, że uzyskana tam znajomość teorii logicznej będzie wystarczająca do

¹³⁹ *Ustawy Komisji Edukacji Narodowej*, cyt za: *Komisja Edukacji Narodowej*, 581–600; *Ustawodawstwo szkolne*, s. 209.

¹⁴⁰ Kamilla MROZOWSKA, *By Polaków zrobić obywatelami* (Kraków: KAW, 1993), 19; por. TAŻ, *Funkcjonowanie systemu szkolnego*, 26.

¹⁴¹ Anna ŻELEŃSKA-CHEŁKOWSKA, „Kołatajowskie koncepcje organizacji uniwersytetu”, w: *W kręgu wielkiej reformy*, 121–132.

¹⁴² W: *W kręgu wielkiej reformy*, s. 172.

¹⁴³ Wykład prawa naturalnego prowadzili w Krakowie Antoni Popławski i Bonifacy Garycki, a w Wilnie Henryk Stroynowski, Sz. Małewski, dwaj z nich byli zresztą autorami podręczników używanych w szkołach KEN, czyli nauki moralnej (Popławski) i prawa naturalnego (Stroynowski). Zob. CHAMCÓWNA, *Uniwersytet Jagielloński*, t. 1, 239–257 (dokumentacja – tamże, 337–342); SZYBIAK, *Szkolnictwo Komisji Edukacji Narodowej w Wielkim Księstwie Litewskim*, s. 164–166.

nauczania tego przedmiotu. Po okresie eklektycznego wykładu filozofii¹⁴⁴, paradoksalnie aktywność w tym zakresie – nie licząc etyki sprowadzonej do szeroko pojętego prawa naturalnego – mogła się ujawnić jedynie u profesorów mających zacięcie filozoficzne, ale skupionych pierwszorzędnie na dydaktyce innych przedmiotów, które nierzadko uwikłane były wówczas w problematykę filozoficzną, co dotyczy także literatury, której wykładowca – zdaniem Potockiego – powinien być dobrym filozofem¹⁴⁵. Nic więc dziwnego, że elementy filozoficzne można dostrzec w przywoływanej już twórczości Śniadeckiego z zakresu matematyki, a tym bardziej w zakresie przyrodoznawstwa, w formie wystąpienia epistemologicznego Andrzeja Trzczińskiego, profesora fizyki, niechętnie postrzeganego przez Śniadeckiego za niedocenywanie roli matematyki w przyrodoznawstwie, traktowanym jako dyscyplina tyleż empiryczno-opisowa, co i filozoficzna w warstwie interpretującej w sposób charakterystyczny dla większości ówczesnych podręczników, choćby epoki *philosophia recentiorum*¹⁴⁶. Natomiast Andrzej Cyankiewicz, profesor poetyki, był autorem przekładu wybranych, choć stanowiących zaokrągloną całość, fragmentów *Rozważań dotyczących rozumu ludzkiego* Locke’a, używanego w szkołach KEN, odpowiednio do wskazań *Przepisu*, który zalecał ogólnikowo czytanie pism Locke’a¹⁴⁷.

¹⁴⁴ Mirosława Chamcówna (*Uniwersytet Jagielloński*, t. 1, 96–97) dokumentuje aktywność Akademii Krakowskiej w początkach reform KEN w zakresie nauczania logiki i metafizyki. Zachowany raport za rok akademicki 1779/1780, napisany przez Wincentego Smaczyńskiego, najprawdopodobniej w duchu wskazówek Kołłątaja, który mianował go przeciw profesorem katedry poświęconej tej problematyce, podkreśla rolę płaszczyzny materialnej w nauce, a więc akcentując jej zgodność ze sferą faktów, oraz minimalizuje jej poziom formalny, co wyraziło się w krytyce przeceniania roli sylogistyki, jak również w zaleceniu metody analitycznej. Bardziej eklektyczny był w metafizyce, gdzie splatał dokonania drugiej scholastyki z dokonaniemi nowożytnymi tak o proveniencji racjonalistycznej (kartezjańskiej), jak i empirystycznej (Locke). Nic dziwnego, że podążał przede wszystkim za eklektycznym podręcznikiem Paula Mako de Kerck-Gede, wspomnianego wyżej jezuitę węgierskiego.

¹⁴⁵ Potocki, w dyskusję nad zadaniami planowanej katedry literatury powszechnej w Szkole Głównej Koronnej w roku 1785 sformułował opinię o „łączeniu ducha filozofii z duchem gustu” w wykładzie literatury, śladem praktyki francuskiej, oraz o wymogu znajomości języków obcych i filozofii, by rozumieć współczesną sobie literaturę. Zob. CHAMCÓWNA, *Uniwersytet Jagielloński*, t. 1, s. 262–263.

¹⁴⁶ A. Trzcziński, *Dysertacja o wzroście nauk wyzwolonych i mechanicznych przez ducha obserwacji w Europie, o pożytkach i wygodzie ich w społeczności i o stosowaniu onychże do potrzeb kraju ojczystego*, Kraków 1787; tenże, *Dysertacja o wzroście światła przez ducha obserwacji i doświadczenia*, Kraków 1791. Por. M. Chamcówna, *Uniwersytet Jagielloński*, t. 1, s. 198–201, 319–321 (dokumentacja treści wykładów); t. 2 s. 55–63.

¹⁴⁷ Andrzej Cyankiewicz, *Logika, czyli myśli z Lokka o rozumie ludzkim wyjęte*, Kraków 1784. Logika Cyankiewicza jest w gruncie rzeczy proporcjonalnym, choć sześciokrotnie skromniejszym skrótem (nieco ponad 200 stron) potężnego traktatu Locke’a.

5. PODSUMOWANIE

Dydaktyka KEN w zakresie sformułowań programowych, podręczników i praktyki dydaktycznej należy niewątpliwie do programowo eklektycznej kultury intelektualnej oświecenia, godzącej szkołę tradycyjną z postulatami nowożytnymi. Tę podstawową tendencję ukazuje porównanie polskiej oświaty ze szkolnictwem europejskim, a więc nie tylko we Francji, przodującej przynajmniej w zakresie deklaracji programowych, ale zwłaszcza w centralistycznie reformowanej oświacie w monarchii habsburskiej. Jest ona także właściwa tak reprezentacyjnemu świadectwu ówczesnej kultury naukowej jakim była *Wielka Encyklopedia Francuska*, do której KEN wprost nawiązywała. Szkoły KEN odchodzą od utożsamiania kształcenia realnego z kursem filozofii, co nasili się wraz z upowszechnianiem się empirystycznej epistemologii, owocującego fenomenalizmem rugującym podejście ufundowane na filozofii, w szkole tradycyjnej właściwej nowożytnemu arystotelizmowi chrześcijańskiemu. W szkole europejskiej wzbogacano studium językowo-humanistyczne o kształcenie matematyczno-przyrodnicze, zachowując kurs filozofii w duchu *philosophia recentiorum*, przynajmniej na poziomie uniwersyteckim. Filozofia ta krytycznie asymilowała elementy nowożytnej epistemologii, a zwłaszcza osiągnięcia nowożytnego przyrodoznawstwa. Postawa ta była charakterystyczna także dla szkoły zreformowanej w połowie wieku XVIII na terenie Rzeczypospolitej Obojga Narodów, zwłaszcza przez zakon pijarów i jezuitów. KEN wprowadziła natomiast samoistne przedmioty matematyczno-przyrodnicze, co zaowocowało ograniczeniem wykładu filozofii, którą w szkołach średnich sprowadzono do kursu logiki i ukierunkowanej praktycznie etyki, a na uniwersytetach do prawa naturalnego z odniesieniami społecznymi, politycznymi i ekonomicznymi. Zaowocowało to nawet odejściem od tradycyjnej struktury uniwersytetu, z propedeutycznym wydziałem filozoficznym, gdy w duchu fizjokratycznego porządku fizycznego i moralnego ukonstytuowano dwuczłonową strukturę szkół wyższych. Tym niemniej presja tzw. długiego trwania (*longue durée*) tłumaczy zachowanie elementów filozoficznych nawet w przyrodoznawstwie, dzielone z ówczesną szkołą europejską, a więc w formie interpretacji korzystającej z kategorii substancji i jej właściwości, a nawet koncepcji duszy zwierzęcej.

BIBLIOGRAFIA

- ALEMBERT LE ROND D', Jean. *Wstęp do „Encyklopedii”*, przekład Julia Hartwig. Warszawa: PWN, 1954.
- BARGIEŁ, Franciszek. *Stanisław Szadurski SJ (1726-1789). Przedstawiciel uwspółcześnionej filozofii scholastycznej*, Kraków: Wydział Filozoficzny Towarzystwa Jezusowego w Krakowie, 1978.
- BARTKIEWICZ, Kazimierz. *Obraz dziejów ojczystych w świadomości historycznej w Polsce doby Oświecenia*, Poznań: PWN, 1979.
- BARTNICKA, Kalina. *Działalność edukacyjna Jana Śniadeckiego*. Wrocław Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1980.
- BARTNICKA, Kalina. *Wychowanie patriotyczne w szkołach Komisji Edukacji Narodowej*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie „Żak” 1998².
- BEDNARCZYK, Andrzej. *Filozofia biologii europejskiego Oświecenia*. Warszawa: PWN, 1984.
- BIENKOWSKA, Barbara. „Nowożytna myśl naukowa w programach i podręcznikach Komisji Edukacji Narodowej. Nauki matematyczno-przyrodnicze”. W: *Nowożytna myśl naukowa w szkołach Komisji Edukacji Narodowej*, red. Irena Stasiewicz-Jasiukowa, 81–108. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1976.
- BLASZKE, Marek. *Mabły. Między utopią a reformą*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1985.
- BLASZKE, Marek. *Obraz i naprawa Rzeczypospolitej w myśli społeczno-politycznej fizjokratyzmu Baudeau i Le Mercier de la Riviere*. Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN, 2000.
- BŁAŻKIEWICZ, Henryk. „Szkolnictwo parafialne w diecezji przemyskiej w latach 1636-1757 w świetle wizytacji biskupich”. *Nasza Przeszłość* 46 (1976): 153-206.
- BRUCH, Richard. *Ethik und Naturrecht im deutschen Katholizismus des 18. Jahrhunderts. Von Tugendethik zur Pflichtethik*. Tübingen: Francke 1997.
- BRZEK, Gabriel. *Krzysztof Kluk*. Lublin: Wydawnictwo Lubelskie 1977.
- BUCK, August. „Die *Studia humanitatis* und ihre Methode”. *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance* 21 (1959): 273-290.
- BUFFON, Georges Louis Leclerc. *Historie naturelle*, t. 1-44, Paris: P. Didot, F. Didot, 1749–1804.
- BUFFON, Georges Louis Leclerc. *De l'homme*, wyd. Michèle Duchet. Paris: Maspero, 1971.
- BUTTERFIELD, Herbert. *Rodowód współczesnej nauki 1300-1800*, przekład Halina Krahelska. Warszawa: PWN, 1968.
- Carl von Linné. *Beiträge über Zeitgeist, Werk und Wirkungsgeschichte. gehalten auf dem Linnæus-Symposion in Hamburg am 21. und 22. Oktober 1978*, red. Heinz Goerke. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1980.
- CHAMCÓWNA, Mirosława. *Uniwersytet Jagielloński w dobie Komisji Edukacji Narodowej*, t. 1-2. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1957–1959.
- CHERNI, Amor. *Buffon. La nature et son histoire*. Paris: Presses Universitaires de France, 1998.
- CIORANESCU, Alexandre. *Bibliographie de la littérature française du XVIIIe siècle*. Paris: CNRS Editions, 1969.
- CONDILLAC, Étienne. *Logika czyli pierwsze zasady sztuki myślenia*, przekł. Jan Znosko, red. Tadeusz Kotarbiński. Warszawa: PWN, 1952.
- CONDILLAC, Étienne. *Traktat o wrażeniach*, przekład Wanda Wojciechowska. Warszawa: PWN 1958.
- CONDILLAC, Étienne, *O pochodzeniu poznania ludzkiego*, przekład Kazimierz Brończyk. Kraków: PAU, 1952.
- CROMBIE, Alistair Cameron. *Nauka średniowieczna i początki nauki nowożytnej*, t. 1-2, przekład Stanisław Łypacewicz. Warszawa: Instytut Wydawniczy „Pax”, 1960.

- DĘBOWSKI, Jan. *Przyroda w programach Komisji Edukacji Narodowej i poglądach uczonych na Podlasiu w XVIII i XIX wieku*, Olsztyn: Wydawnictwo UW-M 2000.
- DOMAŃSKI, Juliusz. „Czym były *studia humanitatis*? Leonarda Bruniego *De studiis et litteris* (1422-1425)”. *Odrodzenie i Reformacja w Polsce* 43 (1999): 7-28.
- DOMAŃSKI, Juliusz. *Użytkownicy i badacze dziedzictwa antycznego*. Lublin: TN KUL, 2007.
- Droga do Komisji Edukacji Narodowej. Wybór materiałów literackich*, oprac. Alina Czerwińska, Warszawa: Nasza Księgarnia, 1973.
- Encyclopédie ou dictionnaire universel raisonné des sciences, des arts et des métiers, par une société de gens de lettres. Mis en ordre et publié par. [Denis] Diderot et quant à la partie mathématique par... .. [Jean le Rond] D'Alembert*, t. 1-35, Paris: Briasson, David, le Breton, Durand, 1751-1780.
- Essays on Aristotle's „De anima”*, red. Martha Craven Nussbaum i Amélie Rorty. Oxford: Clarendon Press, 1992.
- Fizjokratyzm wczoraj i dziś. Ekonomia, filozofia, polityka*, red. Joanna Rosicka. Kraków: Akademia Ekonomiczna w Krakowie, 1996.
- GILSON, Étienne. *Jedność doświadczenia filozoficznego*, przekład Zofia Wrzeszcz. Warszawa: Instytut Wydawniczy „Pax”, 1968.
- GÓZDŹ-ROSKOWSKI, Krzysztof. „Pozycja Komisji Edukacji Narodowej względem sejmu w świetle ustawodawstwa (1773-1793)”. *Studia Prawno-Ekonomiczne* 55 (1997): 91-110.
- GRABSKI, Andrzej Feliks. *Myśl historyczna polskiego Oświecenia*. Warszawa: PWN, 1976.
- GRABSKI, Władysław Maria. *Prekursorzy idei Komisji Edukacji Narodowej*. Warszawa: Wydawnictwo WSPTWP, 2000.
- GRANDIÈRE, Marcel. *L'Idéal pédagogique en France au dix-huitième siècle*. Oxford: Voltaire Foundation 1998.
- Grotius, Pufendorf and Modern Natural Law*, red. Knud Haakonssen. Aldershot: Ashgate, 1999.
- GUYÉNOT, Émile. *Les sciences de la vie aux XVIIe et XVIIIe siècles. L'idée d'évolution*. Paris: A. Michel, 1957.
- FLORCZAK, Zofia *Europejskie źródła teorii językowych w Polsce na przełomie XVIII i XIX wieku. Studium z dziejów teorii języka i gramatyki*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1978.
- HAJDUK, Zygmunt. „Filozofia przyrody Isaaca Newtona”. *Studia Philosophiae Christianae* 24 (1988), 2: 115–129.
- HAJDUK, Zygmunt. „Racjonalna rekonstrukcja filozofii przyrody Isaaca Newtona”. W: *Oblicza filozofii XVII wieku*, red. Stanisław Janeczek, 423–440. Lublin: Wydawnictwo KUL, 2008.
- HALL, Alfred Rupert. *Rewolucja naukowa 1500-1800. Kształtowanie się nowożytnej postawy naukowej*, przekład Tadeusz Zembruski. Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax, 1966.
- HALPERN (MYŚLIICKI), Ignacy. „Rzekoma i prawdziwa klasyfikacja wiedzy d'Alemberta”. *Przeгляд Filozoficzny* 21 (1918): 65-97.
- HELLER, Michał, i Józef ŻYCIŃSKI. *Wszczęświat – maszyna czy myśl?*. Kraków: Polskie Towarzystwo Teologiczne, 1988.
- HOWELL, Wilbur Samuel. *Eighteenth-Century British Logic and Rhetoric*. Princeton: Princeton University Press, 1971.
- IWASZKIEWICZOWA, Zofia. „Nauczanie arytmetyki w szkołach Komisji Edukacji Narodowej”. W: *Epoka wielkiej reformy. Studia i materiały do dziejów oświaty w Polsce XVIII wieku*, red. Stanisław Ęmpicki, oprac. Stanisław Kot, 27–63. Lwów: Książnica Polska, 1923.
- JANECZEK, Stanisław. „Ideale wychowawcze i dydaktyczne w szkolnictwie pijarskim a «oświecenie chrześcijańskie». Próba syntezy”. *Nasza Przeszłość* 49 (1994), 82: 115–161.
- JANECZEK, Stanisław. „Ideale wychowawcze w szkołach Komisji Edukacji Narodowej – między «nauką moralną» a «nauką chrześcijańską»”. W: *Humanitas i christianitas w kulturze pol-*

- skiej, red. Mirosława Hanusiewicz-Lavallee, 293–318. Warszawa: Wydawnictwo Neriton 2009.
- JANECZEK, Stanisław. „Kartezjanizm teorii nauki É. Condillaca”. W: *Filozofia XVII wieku i jej kontynuacje*, red. Zbigniew Drozdowicz. Poznań: Wydawnictwo Fundacji Humaniora, 2009, s. 203–209.
- JANECZEK, Stanisław. „Komisja Edukacji Narodowej”. W: *Encyklopedia filozofii polskiej*, t. 1, red. Andrzej Maryniarczyk, 692–697. Lublin: Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu, 2011.
- JANECZEK, Stanisław. „Kultura języka a kultura logiczna w myśli Johna Locke’a”. *Roczniki Filozoficzne* 62 (2014), 2: 5–26.
- JANECZEK, Stanisław. „Logika a teoria poznania. Podręczniki logiki w Polsce w dobie reform oświeceniowych na tle europejskim”. *Archiwum Historii Filozofii i Myśli Społecznej* 41 (1996): 80–81.
- JANECZEK, Stanisław. *Logika czy epistemologia? Historycznofilozoficzne uwarunkowania nowożytnej koncepcji logiki*. Lublin: Wydawnictwo KUL, 2003.
- JANECZEK, Stanisław. „Narbutt Daniel, Kazimierz”. W: *Powszechna encyklopedia filozofii*, t. 7, red. Andrzej Maryniarczyk, 497–500. Lublin: Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu, 2006.
- JANECZEK, Stanisław. „O historyczności historiografii. Kilka uwag do wizji KEN Ambroise Joberta”. W: *Universitati serviens. Księga pamiątkowa ku czci Księdza Profesora Stanisława Wilka SDB*, red. Jan Walkusz i Marzena Krupa, 421–428. Lublin: Wydawnictwo KUL, 2014.
- JANECZEK, Stanisław. „O trudnościach kategoryalizacyjnych w historii nowożytnej teorii nauki. Opozycja: racjonalizm - empiryzm”. W: *Leibniz. Tradycja i idee nowoczesnej filozofii*, red. Bogusław Paż, 135–151. Kraków: Wydawnictwo Aureus, 2010.
- JANECZEK, Stanisław. „Od filozofii Boga do filozofii religii w dobie oświecenia”. W: *Filozofia a religia. Inspiracje – krytyka*, red. Stanisław Janeczek i Anna Starościc, 85–108. Lublin: Wydawnictwo KUL, 2014.
- JANECZEK, Stanisław. „Prepozytywizm filozofii Jean le Rond d'Alemberta?”. *Zeszyty Naukowe KUL* 55 (2012), 2: 3–24.
- JANECZEK, Stanisław. „Przejawy refleksji metafizycznej w filozofii Étienne’a Bennota de Condillaca (1715-1780)”. W: *Z dziejów filozoficznej refleksji nad człowiekiem. Księga pamiątkowa ku czci Profesora Jana Czerkawskiego (1939–2007)*, red. Piotr Gutowski i Przemysław Gut, 257–274. Lublin: Wydawnictwo KUL, 2007.
- JANECZEK, Stanisław. „Przyrodznawstwo w polskim szkolnictwie kościelnym okresu oświecenia”. *Roczniki Filozoficzne* 41 (1993), 3: 87–109.
- JANECZEK, Stanisław. „Retoryka a logika w nowożytnej kulturze intelektualnej. Humanizm renesansowy i racjonalizm kartezjański”. W: *Poezja i egzystencja. Księga jubileuszowa ku czci Profesora Józefa F. Ferta*, red. Wojciech Kruszewski i Dariusz Pachocki, 633–647. Lublin: Wydawnictwo KUL, 2015.
- JANECZEK, Stanisław. „Teoria nauki w ujęciu J. le Ronda d'Alemberta. Między empiryzmem, racjonalizmem i intuicjonizmem”. W: *Philosophia vitam alere. Prace dedykowane Profesorowi Romanowi Darowskiemu SJ*, 199–212. Kraków: Ignatianum – WAM, 2005.
- JANECZEK, Stanisław. „Z dziejów dydaktyki logiki w szkołach KEN. Claude Buffier SJ”. *Roczniki Filozoficzne* 56 (2008), 2: 83–99.
- JANECZEK, Stanisław. „Z dziejów kultury naukowej - koncepcja nauki Jeana Le Rond d'Alemberta”. *Roczniki Kulturoznawcze* 4 (2013), 1: 59–92.
- JANECZEK, Stanisław. „Z dziejów nowożytnej koncepcji logiki. J. le Rond d'Alembert”. W: *Filozofia XVII wieku – jej źródła i kontynuacje*, red. Honorata Jakuszko i Leszek Kopciuch, 103–112. Lublin: Lubelskie Towarzystwo Naukowe, 2009.
- JANECZEK, Stanisław. „Z dziejów nowożytnej koncepcji logiki. Propagatorzy poglądów J. Locke’a”. *Kwartalnik Filozoficzny* 2008, 4: 102–105.

- JANEK, Stanisław. „Źródła logiki Jana Śniadeckiego. Podręczniki F. Dalhama i I. Watta”. W: *Gaudium in litteris. Księga pamiątkowa ku czci Księdza Arcybiskupa Stanisława Wielgusa*, 613–621 Lublin: Wydawnictwo KUL 2009.
- JANEK, Stanisław. „Źródła logiki Jana Śniadeckiego. Podręczniki P. Mako i K. Scherffera”. *Ruch Filozoficzny* 65 (2008), 3: 485–498
- JOBERT, Ambroise. *Komisja Edukacji Narodowej w Polsce 1773-1794. Jej dzieło wychowania obywatelskiego*, przekład Mirosława Chamcówna. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1979.
- KASABUŁA, Tadeusz. *Ignacy Massalski biskup wileński*, Lublin: Redakcja Wydawnictw KUL, 1998.
- KIERUL, Jerzy. *Izaak Newton. Bóg, światło i świat*. Wrocław: Oficyna Wydawnicza Quadrivium, 1996.
- KIRKINEN, Heikki. *Les Origines de la conception moderne de l'homme-maschine. Le problème de l'âme en France 1670-1715*. Helsinki: Suomalainen tiedeakatemia, 1969.
- KLOCH, Zbigniew. *Spory o język*. Warszawa: Instytut Badań Literackich, 1995.
- KLUK, Krzysztof. *Botanika dla szkół narodowych*, Warszawa: Drukarnia Nadworna J. K. Mci i P. Kom. E. N., 1785.
- KLUK, Krzysztof. *Dykcjonarz roślinny*, t. 1-3. Warszawa: Drukarnia Xięży Piarów, 1786–1788.
- KLUK, Krzysztof. *Roślin potrzebnych, pożytecznych ..., osobliwie krajowych albo które w kraju użytkowane być mogą, utrzymanie, rozmnożenie i zażycie*, t. 1-3. Warszawa: Drukarnia Nadworna J. K. Mci i P. Kom. E. N., 1777–1779.
- KLUK, Krzysztof. *Rzeczy kopalnych osobliwie zdatniejszych szukanie, poznanie i zażycie*, t. 1-2. Warszawa Drukarnia JKM i Rzeczyplitey u XX. Scholarum Piarum, 1781–178).
- KLUK, Krzysztof. *Zwierząt domowych i dzikich, osobliwie krajowych, historii naturalnej początki i gospodarstwo*, t. 1-4. Warszawa: Drukarnia Xięży Piarów 1779-1780.
- KLUK, Krzysztof, i Paweł Czempiński. *Zoologia czyli zwierzętopismo dla szkół narodowych*. Warszawa: Drukarnia Nadworna J. K. Mci i P. Kom. E. N., 1789.
- KOŁŁATAJ, Hugo. *Porządek studiów dla Wydziału Filozoficznego*, przekład Marian Skrzypek, „Archiwum Historii Filozofii i Myśli Społecznej” 46(2001), s. 47-58.
- KOŁŁATAJ, Hugo. *Raporty o wizycie i reformie Akademii Krakowskiej*, wyd. M. Chamcówna, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1967.
- KOŁŁATAJ, Hugo. *Wybór pism naukowych*, oprac. Kazimierz Opałek. Warszawa: PWN 1953
- KOŁODZIEJCZYK, January. *Ks. Krzysztof Kluk. Dzieła i twórczość*. Kraków: PAU 1932.
- Komisja Edukacji Narodowej i jej szkoły w Koronie 1773-1794*, wyd. Teodor Wierzbowski, Warszawa: Kasa im. J. Mianowskiego, 1901-1915.
- Komisja Edukacji Narodowej (pisma Komisji i o Komisji). Wybór źródeł*, wyd. Stanisław Tync. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1954.
- KOMOROWSKI, Paweł. *Historia powszechna w polskim piśmiennictwie naukowym czasów stanisławowskich i jej rola w edukacji narodowej*. Warszawa: IHNOiT PAN, 1992.
- KONARSKI, Stanisław. *Ustawy szkolne*, przekład Wanda Germain. Kraków: M. Arct, 1925.
- KOPANIA, Jerzy. *Szkice kartezjańskie*. Kraków: Wydawnictwo Aureus, 2009.
- KORAB, Kazimierz. *Powinności i zadania nauczycieli w okresie Komisji Edukacji Narodowej*. Poznań: Wydawnictwo ARKA, 2002.
- KOWALIK, Józef. *Szkolnictwo parafialne w archidiakonacie sądeckim od XVI do XVIII w.* Lublin: Redakcja Wydawnictw KUL, 1983.
- KROKIEWICZ, Adam. *Zarys filozofii greckiej*. Warszawa: Aletheia 2000.
- Krzysztof Kluk. Przyrodnik i pisarz rolniczy*, red. Józef Babicz, Wanda Grębecka, Stefan Ingot. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1976.

- Książka pamiątkowa ku uczczeniu trzechsetniej rocznicy założenia Gimnazjum Św. Anny w Krakowie*. Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1888.
- KUBRIN, David. „Newton and the Cyclical Cosmos. Providence and the Mechanical Philosophy”. *Journal of the History of Ideas* 28 (1967): 325–346.
- KUKULSKI, Zygmunt. *Pierwsi nauczyciele świeccy w Wydziałowej Szkole Lubelskiej w dobie Komisji Edukacji Narodowej*. Lublin: Księgarnia Św. Wojciecha, 1939.
- KURDYBACHA, Łukasz. *Kuria rzymska wobec Komisji Edukacji Narodowej w latach 1773–1783*. Kraków: PAU 1949.
- KWIATKOWSKI, Tadeusz. „Filozofia polska w szkołach Komisji Edukacji Narodowej”, *Studia Filozoficzne* (1973), 10(95): 3–20.
- KWIATKOWSKI, Tadeusz. „Logika w programie szkół Komisji Edukacji Narodowej”. W: *Ze studiów nad Komisją Edukacji Narodowej i szkolnictwem na Lubelszczyźnie. Rozprawy i artykuły*, 167–223. Lublin: Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, 1973.
- LARSON, James L. *Reason and experience: The representation of natural order in the work of Carl von Linné*. Berkeley: University of California Press 1971.
- LEPENIES, Wolf. *Linné, Buffon, Winckelmann, Georg Forster, Erasmus Darwin*. München: C. Hanser, 1988.
- LINNAEUS, Carolus. *Systema naturae per regna tria naturale secundum classes, ordines, genera, species cum characteribus, diffentii synonymis, locis*, t. 1. Vindobonae, 1767¹³.
- LITAK, Stanisław. „Kilka uwag w sprawie szkolnictwa parafialnego w dobie Komisji Edukacji Narodowej”. W: *W kręgu wielkiej reformy. Sesja naukowa w Uniwersytecie Jagiellońskim w dwusetną rocznicę powstania Komisji Edukacji narodowej 24-26 października 1973*, red. Kamilla Mrozowska i Renata Dutkova, 284–289. Kraków: PWN, 1977.
- LITAK, Stanisław. „Szkoły parafialne w Polsce XVIII w. przed powstaniem Komisji Edukacji Narodowej”. *Roczniki Humanistyczne* 25 (1977), 2: 137–162.
- LITAK, Stanisław. „Z działalności szkolnej Michała Jerzego Poniatowskiego na Mazowszu”. *Rozprawy z Dziejów Oświaty* 25 (1983): 15–36.
- LIPIŃSKI, Edward. *Historia powszechna myśli ekonomicznej do roku 1870*, Warszawa: PWN 1981.
- LOCKE, John. *Myśli o wychowaniu*, przekład Feliks Wnorowski. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1959.
- LUBIENIECKA, Janina. *Towarzystwo do Ksiąg Elementarnych*. Warszawa: Nasza Księgarnia, 1960.
- ŁUGOWSKI, Włodzimierz. *Filozoficzne podstawy protobiologii*. Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN, 1995.
- MAGRYŚ, Roman. *Retoryka polska w dobie Oświecenia*. Rzeszów: Wydawnictwo WSP, 1998.
- MAJOREK, Czesław. *Książki szkolne Komisji Edukacji Narodowej*. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne 1975.
- MAJOREK, Czesław. „Nauczyciele szkół Komisji Edukacji Narodowej wobec podręczników do nauczania matematyki”. *Rocznik Naukowo-Dydaktyczny. Prace Historyczne* (1974), 7: 49–62.
- MIDOŃSKI, Leon. *Całość jako paradygmat rozumienia świata w myśli niemieckiej przełomu romantycznego*. Wrocław: Oficyna Wydawnicza Arboretum 2001.
- MITERZANKA, Mieczysława. *Działalność pedagogiczna Adama ks. Czartoryskiego*, Warszawa: Naukowe Towarzystwo Pedagogiczne 1931.
- MIZIA, Tadeusz. *Szkoły średnie Komisji Edukacji Narodowej na terenie Korony*. Warszawa: Wydawnictwo UW 1975.
- MROZOWSKA, Kamilla. *By Polaków zrobić obywatelami*. Kraków: KAW, 1993.
- MROZOWSKA, Kamilla. *Funkcjonowanie systemu szkolnego Komisji Edukacji Narodowej na terenie Korony w latach 1783–1793*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1985.
- NARBUTT, Olgierd. *O pierwszym polskim podręczniku logiki. Z rozważań nad filozofią Oświecenia*. Łódź: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1958.

- NOWOSAD, Elżbieta. „Credo Izaaka Newtona. Chrześcijaństwo ireniczne”. „*Studia Theologica Varsaviensia*” 25 (1987), 2: 149–177.
- NUYENS, François. *L'évolution de la psychologie d'Aristote*, przekład Augustin Mansion. Louvain: Institut supérieur de philosophie, 1948.
- Œuvres complètes de d'Alembert*, red. Alembert Belin, t. 1–5. Paris: Belin, 1821–1822; repr. Genève: Slatkine, 1967.
- Œuvres philosophiques de Condillac*, red. Georges Le Roy, t. 1–3. Paris: Presses universitaires de France, 1947–1951.
- OLCZAK, Stanisław K. *Szkolnictwo parafialne w Wielkopolsce w XVII i XVIII wieku (W świetle wizytacji kanonicznych)*. Lublin: TN KUL, 1978.
- OPALEK, Kazimierz. *Prawo natury u polskich fizjokratów*. Warszawa: Książka i Wiedza, 1953.
- Pisma i projekty pedagogiczne doby edukacji narodowej*, wyd. Kamilla Mrozowska. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1973.
- PLEŚNIARSKI, Bolesław. „Nauki filozoficzne w szkołach Komisji Edukacji Narodowej”. *Acta Universitatis Nicolai Copernici. Nauki humanistyczno-społeczne. Pedagogika* (1974), 4(65): 47–68.
- POHOSKA, Hanna. *„Rewolucja szkolna” we Francji 1762-1772*. Warszawa: Towarzystwo Naukowe Warszawskie, 1933.
- POPŁAWSKI, Antoni. *Pisma pedagogiczne*, wyd. Stanisław Tync. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1957.
- PUCHOWSKI, Kazimierz. „Edukacja historyczno-geograficzna w kolegiach pijarskich i jezuickich w I Rzeczypospolitej”. W: *Wkład pijarów do nauki i kultury w Polsce XVII-XIX wieku*, red. Irena Stasiewicz-Jasiukowa, 477–487. Warszawa: Wydawnictwo Zakonu Polskiej Prowincji Pijarów, 1993.
- PUCHOWSKI, Kazimierz, *Edukacja historyczna w jezuickich kolegiach Rzeczypospolitej 1565-1773*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 1999.
- REILL, Peter Hans. *Vitalizing Nature in the Enlightenment*. Berkeley: University of California Press, 2005.
- RISSE, Wilhelm. *Die Logik der Neuzeit*, t. 2: 1640-1780. Stuttgart: Frommann, 1970.
- ROGER, Jacques. *Buffon. A Life in Natural History*, przekład Sarah Lucille Bonnefoi. Ithaca: Cornell University Press, 1997.
- ROGER, Jacques. *Les sciences de la vie dans le pensée française du XVIIIe siècle*. Paris: Michel, 1993³.
- ROMANOWSKI, Mirosław. „Matematyka w szkołach wydziałowych i podwydziałowych na terenie Korony w dobie Komisji Edukacji Narodowej”. *Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej*, ser. C, 1974, 19: 39–67.
- ROSICKA, Janina. *Polskie spory o własność. Narodziny nowożytnej myśli ekonomicznej na ziemiach polskich (1765-1830)*. Kraków: Akademia Ekonomiczna w Krakowie, 1984.
- SAGAN, Dariusz. „Teoria inteligentnego projektu – argumenty za i przeciw”. W: *Filozofia przyrody*, red. Stanisław Janeczek, Anna Starościc, Dariusz Dąbek i Justyna Herda, 335–383. Lublin: Wydawnictwo KUL, 2013.
- SCHWEDE, Alfred Otto. *Carl von Linné*. Berlin: Union Verlag, 1980.
- SKARBK, Jan. „Pojęcia wstępne fizyki Antoniego Wiśniewskiego”. *Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej* ser. A, 1959, 3: 181–203.
- SKRZYPEK, Marian. „Kołłątajowska reforma Wydziału Filozoficznego Uniwersytetu Krakowskiego”. *Archiwum Historii Filozofii i Myśli Społecznej* 46 (2001): 27–46.
- STASIEWICZ-JASIUKOWA, Irena. *Człowiek i obywatel w piśmiennictwie naukowym i podręcznikach polskiego Oświecenia*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1979.

- STASIEWICZ-JASIUKOWA, Irena. *Onufry Kopczyński – współpracownik Komisji Edukacji Narodowej. Studium o społecznej roli uczonego w Polsce stanisławowskiej*. Warszawa: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1987.
- STARZYŃSKI, Wojciech. „Kartezjańskie motywy filozofii oczywistości. Analiza hasła „Evidence” Wielkiej Encyklopedii Francuskiej autorstwa François Quesnaya”. *Archiwum Historii Filozofii i Myśli Społecznej* 53 (2008): 65-92.
- SUCHODOLSKI, Bogdan. *Komisja Edukacji Narodowej na tle roli oświaty w dziejowym rozwoju Polski*. Warszawa: Wiedza Powszechna 1972.
- SWIEZAWSKI, Stefan. „Albertyńsko-tomistyczna a kartezjańska koncepcja człowieka”. *Przegląd Filozoficzny* 43 (1947), 1-4: 87-114.
- SZYBIAK, Irena. *Nauczyciele szkół średnich Komisji Edukacji Narodowej*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1980.
- SZYBIAK, Irena. *Szkolnictwo Komisji Edukacji Narodowej w Wielkim Księstwie Litewskim*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich 1973.
- ŚMIERZCHALSKI, Zdzisław. *Fizyka doświadczalna jako dziedzina filozofii w okresie oświecenia w Polsce na przykładzie dzieł Józefa Rogalińskiego (1728-1802)*. Kraków: Wydział Filozoficzny Towarzystwa Jezusowego, 1998.
- ŚNIADECKI, Jan. *Pisma filozoficzne*, red. Danuta Petsch, t. 2. Warszawa: PWN, 1958.
- ŚNIADECKI, Jan. *Pisma pedagogiczne*, wyd. Jan Hulewicz. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1961.
- TARCOV, Nathan. *Locke's Education for Liberty*. Chicago: University of Chicago Press, 1984.
- TARKOWSKI, Radosław, Piotr DASZKIEWICZ i Janusz PEZDA., *Starania Jana Jaśkiewicza (1749-1809) o objęcie Katedry Historii Naturalnej i Chemii w Szkole Głównej Koronnej oraz jego rezygnacja z tego stanowiska – mało znane dokumenty historii nauk geologicznych*, „Przegląd Geologiczny” 58(2010), 4: 318-323.
- Triplex cogitandi ratio cum methodo ab erroribus vindicata, logico-criticis regulis instructa, exemplis lectissimis adumbrata amoeniorum iuxta litterarum, atque civilis societatis usibus accommodata, quam M. Joannes Baptista Vladislaus Śniadecki Philosophiae Doctor, matheos atque in scholis palatinis Cracoviensibus logicae Professor iuvenibus suis tenendam Anno Aerae Vulgaris MDCCLXXVII proposuit*. Centralna Narodowa Biblioteka Ukrainiejskiej Akademii Nauk w Kijowie, rkps I 6318.
- TUREK, Józef. *Kosmiczne koincydencje. Proponowane wyjaśnienia*, red. Dariusz Dąbek. Lublin: Wydawnictwo KUL, 2014.
- TYNC, Stanisław. *Nauka moralna w szkołach Komisji Edukacji Narodowej*. Kraków: Książnica polska w Warszawie, 1922.
- Ustawodawstwo szkolne za czasów Komisji Edukacji Narodowej. Rozporządzenia, ustawy pedagogiczne i organizacyjne (1773-1793)*, wyd. Józef Lewicki. Kraków: M. Arct, 1925.
- W kręgu wielkiej reformy. Sesja naukowa w Uniwersytecie Jagiellońskim w dwusetną rocznicę powstania Komisji Edukacji narodowej 24-26 października 1973*, red. Kamilla Mrozowska i Renata Dutkova. Kraków: PWN, 1977.
- WASZKINEL, Romuald. „Przedmiot i podmiot w poznaniu według Jana od św. Tomasza”. *Roczniki Filozoficzne* 24 (1976), 1: 17-48.
- WIĘSŁAW, Witold. *Matematyka polska epoki Oświecenia*. Warszawa: Wydawnictwo Fraszka Edukacyjna, 2007.
- WIKMAN, K. Rob V. *Lachesis and Nemesis. Four Chapters on the Human Condition in the Writings of Carl Linnaeus*. Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1971.
- WILLI, Walter. „Probleme der aristotelischen Seelelehre”. *Eranos-Jahrbuch* 12 (1945): 55-93.
- WIŚNIEWSKI, Antoni. *Propositiones philosophicae, ex illustribus veterum recentiorumque philosophorum placitis depromptae*. Varsaviae: Drukarnia Pijarów, 1752.

- WOJTKIEWICZ, Czesław. „O przedmiocie logiki u Jana od św. Tomasza”. *Roczniki Filozoficzne* 9 (1962), s. 31-47.
- WNUK, Marian. *Geneza i rozwój idei elementarnej jednostki życia – w kierunku filozofii nanobiologii*. Lublin: Wydawnictwo KUL 2013.
- WOJCIECHOWSKA, Wanda. *Sensualizm Condillaca*. W: *Szkice filozoficzne. Romanowi Ingarde-nowi w darze*, red. Zofia Żarnecka, 185–207. Warszawa: PWN 1964.
- WOLICKA, Elżbieta. *Byt i znak. Filozoficzne podstawy semiotyki Jana od św. Tomasza*. Lublin: Redakcja Wydawnictw KUL, 1982.
- WRÓBLEWSKI, Zbigniew. *Natura i cele. Dyskusja argumentu teleologicznego na rzecz ochrony przyrody*. Lublin: Wydawnictwo KUL, 2010.
- YOLTON, John W. *John Locke and Education*. New York: Random House, 1971.
- ZAPART, Andrzej. *Szkolnictwo parafialne w archidiecezji krakowskiej od XVI do XVIII w.* Lublin: Redakcja Wydawnictw KUL, 1983.
- ZIĘBA, Stanisław. „Natura życia w aspekcie organizacji”. *„Roczniki Filozoficzne”* 46 (1998), 3: 57–88.
- ZIĘBA, Stanisław. *Rozwój mechanistycznej koncepcji życia w piśmiennictwie francuskim XX wieku*. Lublin: Redakcja Wydawnictw KUL, 1986.
- ŻELEŃSKA-CHEŁKOWSKA, Anna. „Kołłątajowskie koncepcje organizacji uniwersytetu”. W: *W kręgu wielkiej reformy. Sesja naukowa w Uniwersytecie Jagiellońskim w dwusetną rocznicę powstania Komisji Edukacji Narodowej. 24-26 października 1973*, red. Kamilla Mrozowska i Renata Dutkowska, 121-132. Kraków: PWN, 1977.

OŚWIECENIOWA KULTURA NAUKOWA W KONTEKŚCIE FILOZOFICZNYM.
Z DZIEJÓW KOMISJI EDUKACJI NARODOWEJ (CZ. 2)

Streszczenie

Artykuł przedstawia dydaktykę KEN w zakresie sformułowań programowych, podręczników i praktyki dydaktycznej, ukazanych na tle reform charakterystycznych dla ówczesnej szkoły europejskiej. W ukazaniu realiów kultury naukowej funkcjonującej w szkolnictwie zarządzanym przez Komisję skupiono się na oddaniu specyfiki styku filozofii i nowożytnej nauki, nieraz znacznie odbiegającego od realiów współczesnych,

Nauczanie w szkołach KEN należy niewątpliwie do programowo eklektycznej kultury intelektualnej oświecenia, godzącej szkołę tradycyjną z postulatami nowożytnymi. Postawa ta ujawniła się w całym szkolnictwie europejskim, a więc nie tylko we Francji, przodującej przynajmniej w zakresie deklaracji programowych, ale zwłaszcza w centralistycznie reformowanej oświacie w monarchii habsburskiej. Jest ona także właściwa tak reprezentacyjnemu świadectwu ówczesnej kultury naukowej, jakim była *Wielka Encyklopedia Francuska*, do której KEN wprost nawiązywała. Szkoły KEN odchodzą od utożsamiania kształcenia realnego z kursem filozofii, co nasili się wraz z upowszechnianiem się empirystycznej epistemologii, owocującego fenomenalizmem rugującym podejście ufundowane na filozofii, w szkole tradycyjnej właściwe nowożytnemu arystotelizmowi chrześcijańskiemu. W szkole europejskiej wzbogacano studium językowo-humanistyczne o kształcenie matematyczno-przyrodnicze, zachowując kurs filozofii w duchu *philosophia recentiorum*, przynajmniej na poziomie uniwersyteckim. Filozofia ta krytycznie asymilowała elementy nowożytnej epistemologii, a zwłaszcza osiągnięcia nowożytnego przyrodoznawstwa. Postawa ta była charakterystyczna także dla szkoły zreformowanej w połowie wieku XVIII na terenie Rzeczypospolitej Obojga Narodów, zwłaszcza przez zakon pijarów i jezuitów. KEN wprowadziła natomiast samoistne przedmioty matematyczno-przyrodnicze, co zaowocowało ograniczeniem wykładu filozofii, którą w szkołach średnich prowadzono do kursu logiki i ukierunkowanej praktycznie etyki, a na uniwersytetach do prawa naturalnego z odniesieniami społecznymi, politycznymi i eko-

nomicznymi. Zaowocowało to nawet odejściem od tradycyjnej struktury uniwersytetu, z propedeutycznym wydziałem filozoficznym, gdy w duchu fizjokratycznego porządku fizycznego i moralnego ukonstytuowano dwuczłonową strukturę szkół wyższych. Tym niemniej presja tzw. długiego trwania (*longue durée*) tłumaczy zachowanie elementów filozoficznych nawet w przyrodznawstwie, dzielone z ówczesną szkołą europejską, a więc w formie interpretacji korzystającej z kategorii substancji i jej właściwości, a nawet koncepcji duszy zwierzęcej.

LEARNED CULTURE IN THE ENLIGHTENMENT
IN THE PHILOSOPHICAL CONTEXT
ON THE HISTORY OF THE COMMISSION OF NATIONAL EDUCATION
(PART TWO)

S u m m a r y

The paper depicts the didactic approach of the Commission of National Education (Pol. KEN). It shows curricula policy, textbooks, and didactic practice against the backdrop of reforms characteristic of the then European school. In presenting the reality of learned culture in education managed by the Commission attention is focused on the specific borderline between philosophy and modern science, the areas that many a time diverged from contemporary circumstances.

Teaching in the KEN schools undoubtedly belongs to the policy of eclectic intellectual culture of the Enlightenment that seeks to reconcile the traditional school with modern postulates. This attitude was manifested throughout European education, therefore not only in France, which was leading at least in her policy declarations, but especially in the Habsburg monarchy whose education was under centralistic reformation. It was also proper to the then learned culture of the *Encyclopaedia, or a Systematic Dictionary of the Sciences, Arts, and Crafts*, on which the KEN would directly draw. The KEN schools diverge from the identification real education with a course of philosophy, a fact became more prominent together with the popularisation of empiristic epistemology that resulted in phenomenism; the latter eliminated the approach founded on philosophy in the traditional school, the approach proper to modern Christian Aristotelianism. The European school of linguistic and humanistic studies was enriched by mathematics and natural sciences, whereas a course in philosophy in the spirit of *philosophia recentiorum* was maintained, at least at the university level. This philosophy assimilated some elements of modern epistemology in a critical manner, especially the accomplishments of modern natural science. Such attitude was also characteristic of the school reformed in the mid-eighteenth century in the Polish-Lithuanian Commonwealth, especially by the Piarists and Jesuits. The KEN introduced independent mathematical and natural science subjects, a fact that resulted in limitation of the course of philosophy which in secondary education was reduced to a course in logic and practical ethics, and at universities to natural law with some social, political, and economic references. This resulted in departure from the traditional structure of university, with a propaedeutic faculty of philosophy, where a two-part structure of higher education was constituted in the spirit of physiocratic physical order and moral order. Nevertheless the pressure of the so-called long duration (*longue durée*) accounts for the maintenance of philosophical elements in Enlightenment school, even in natural science, in the form of interpretation that takes advantage of the category of substance and its properties, and even of the conception of animal soul.

Słowa kluczowe: Komisja Edukacji Narodowej, Rzeczpospolita Obojga Narodów, wiek oświecenia, historia oświaty, historia filozofii, historia nauki.

Key words: Commission of National Education, Polish-Lithuanian Commonwealth, Age of Enlightenment, History of Education, History of Philosophy, History of Science.

Information about Author: Rev. Prof. Dr habil. STANISŁAW JANEKZEK — Department of the History of Philosophy in Poland, Institute of Philosophy, Faculty of Philosophy at the John Paul II Catholic University of Lublin; address for correspondence: Al. Raławickie 14, PL 20-950 Lublin; e-mail: janekeze@kul.lublin.pl